Barcode : 1990020084730
Title - Shakti Vada
Author - Gadadhara Bhattacharya
Language - sanskrit
Pages - 160
Publication Year - 1886
Barcode EAN.UCC-13
1 990020 084730

विश्वनाथो विजयते ।

शक्तिवादः

महामहोपाध्यायश्रीयुतगदाधरभट्टाचार्य्यप्रणीतः

श्रीयुततार्किकशिरोमणिमाधवप्रणीत-

टीकासमलंकृतः ।

पुण्यपत्तनस्थराजकीयप्रधानपाठशालाध्यापक

भारद्वाजगोविन्दशास्त्रिणा

संशोधितः ।

श्रीयुत बाबू अविनाशीलाल की आज्ञानुसार

पंडित हरिशंकर ने काशी आर्य्ययंत्रालय मे

मुद्रित किया ।

पुस्तकाभिलाषी महाशयों को लेना होय तो

कचौड़ीगली में बाबूलाल गुमास्ते के दुकान

पर मिलेगी ॥ मूल्य १॥)

सन १८८६

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ माधव्युपेतःशक्तिवादः ॥

:—:*:*:—:

सङ्केतोलक्षणाचार्थेपदवृत्तिः ।

॥श्रीः॥ आराध्ययाङ्गिरसुतां वरदां सुधीरैर्लब्धम्फलं समधिकं प्र-
तैरभीष्टम् । संसारसागरतरिं भजनैकपात्रीं दुर्गां नमामि
भवभीतिविनाशनाय ॥ १ ॥ ख्यातः पूर्णकुलानां वेन्द्रसदृशाय·
चक्रपाणिप्रवर्यं तदङ्गजो नरराजभैरवमहावेगान्यथाकारकः । यो-
राजेन्द्रकृतोतदीयकुलजो विख्यातविप्रेश्वरस्तत्पुत्रोऽहमिमां
करोमि विवृतिं श्रीमाधवस्तार्किकः ॥ २ ॥ टीकां विज्ञजनप्रमोद-
जननीं सिद्धान्तसिद्धां शुभां श्रीमन्माधवनामकेन रचितां यत्नेनधी-
भिश्शुभैः ॥ काषायैः परिमृज्य चित्ततरणिं संहृत्यपारं परं धीरैग-
च्छतु सत्पदार्थकुतुकी सच्छक्तिवादार्णवे ॥ ३ ॥ शिष्यजिज्ञासया वृ-
त्तिं विभजते ॥ सङ्केतइति । अर्थे, ऽर्थनिष्ठा । पदवृत्तिः, पदनिरू-
पितावृत्तिः शाब्दबोधौपयिकसम्बन्ध इत्यर्थः । नचैतद्विभजन-
मनुपपन्नम् । व्यञ्जनाया अतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्यथा 'गच्छग·
च्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूया·
द्यत्र गतो भवानि' त्यादौ तव गमनेन मम मरणं भविष्यतीत्यादिबोध-
स्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वोपग-
मे तस्याः स्वरूपसत्या एव हेतुतया वाच्यतया तज्ज्ञानजन्यपदार्थो-
पस्थितेरनपेक्षितत्वेन तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबुद्धौ पदवृत्ति-
ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया व्यभिचाराद् व्यञ्जनावृत्त्यज-
न्यशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशगौरवात् । एवन्ता-

दृश्यतादृशान्वयबोधे तादृशान्वयतात्पर्यज्ञानस्याव्यभिचारात्कार्यतावच्छेदकसङ्कोचे गौरवात् । नच व्यङ्ग्यार्थबोधेपि तस्यहेतुत्वात्कुतोव्यभिचार इति वाच्यम् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्वीकर्तृणामालङ्कारिकाणां मते व्यङ्ग्यार्थबुद्धौ तस्याहेतुत्वात् । अतएव 'वयस्यानागरासङ्गादङ्गानांहन्ति वेदनाम्' इत्यादौ वयस्यायुवतीनागरपुरुषसंयोगादङ्गानांवेदनांहन्तीति तात्पर्यज्ञानवशेन वाक्यार्थबोधानन्तरं तात्पर्याविषयीभूतस्य वयस्याहगीतिकौनागरयोगात् शुण्ठीयोगाद् अङ्गानांवेदनांहन्तीत्यर्थबोधस्याभिधामूलव्यञ्जनाऽतस्तेषामुपपत्तिः तादृशबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे सत्येव तादृशबोधसम्भवे अभिधामूलव्यञ्जनास्वीकारानुपपत्तेः एवं शक्यार्थबुद्धेः प्राक् व्यङ्ग्यार्थबोधवारणाय व्यङ्ग्यार्थबोधम्प्रति शक्यादिजन्यबोधस्य हेतुतायाः तैः स्वीकरणीयतया गौरवाच्च । नच व्यञ्जनाया वृत्तित्वानुपगमे तत्र तादृशबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरिति अगत्या व्यञ्जनाया वृत्तित्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । मनसैव तादृशबोधस्वीकारात् । नच मानसस्य प्रत्यक्षपदार्थोपस्थितिमूलकतया मरणाद्युपस्थापकाभावात् कथं तथगमनेन मम मरणमित्यादिमानसो बोधः मम तु तादृशार्थविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति व्यञ्जनायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वोपगमात् मरणपदार्थोपस्थितिमन्तरेणैव तादृशशाब्दबोध इति वाच्यम् । तादृशवाक्यज्ञानस्य तादृशवाक्यान्तर्गतजन्मादिपदज्ञानस्य वा तदुपस्थापकत्वकल्पनात् । नच तादृशवाक्यादिज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वं किं वा व्यञ्जनायाः शाब्दबोधजनकत्वमित्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । व्यञ्जनाया अतिरिक्तायास्तस्याः शाब्दबोधजनकत्वस्योक्तगुरुतरकार्यकारणभावद्वयस्य व्यङ्ग्यार्थबोधं प्रति शक्त्यादिज्ञानजन्यशाब्दबोधकारणत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य तादृशवाक्यादिज्ञानस्य मरणादिस्मारकत्वकल्पने स्फुटतरलाघवादित्यलम्-

वृत्त्या पदप्रतिपाद्योऽर्थ इत्यभिधीयते ॥ इदं पदममुमर्थं-
बोधयतु अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य, इतिचेच्छा सङ्के-
तरूपा वृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा, तया-
चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्रकारादिस-
ङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम् । ईश्वरसंकेतः शक्तिस्तयार्थ-
बोधकं पदं वाचकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवा-
दिपदम् । तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः । स एवार्थो मुख्य-
इत्युच्यते ॥ वाच्यवाचकपदे ईश्वरेच्छाया बोधकत्वेन-
या विषयता सैव धात्वर्थः । तस्या आश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे
कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते । पदं गां वक्ति गां ब्रूते गोवाचकमि-
त्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेनार्थवाचकपदेन तत्तदर्थविषयक--

तिविस्तरेण ॥ अनयोः समीचीनत्वासमीचीनत्वे सुधीभिर्विभा-
व्ये ॥ वृत्त्या पदप्रतिपाद्य इति । वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्य एव तदर्थ इत्य-
र्थः । तत्पदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्र-
यत्वम् । वृत्त्येत्यनुपादाने घटवद्भूतलमित्यानुपूर्वीघटकघटपद-
प्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयत्वस्य भूतलेऽपि सत्त्वात्तस्य घटपदार्थत्वा-
पत्तिरतो वृत्त्येत्युक्तम् । तथा च स्ववृत्तिप्रयोज्या या शाब्दबोधीय-
विषयता तदाश्रयस्तत्पदार्थः पर्यवसितः । केचित्तु तत्पदप्रति-
पाद्यत्वं तत्पदोपस्थाप्यत्वं तथा च यथा कथञ्चित्कालिकादिसम्ब--
न्धेन घटपदादिना पटादेरप्युपस्थितिसम्भवात् पटस्य घटपदवा-
च्यत्वापत्तिरतो वृत्त्येत्युक्तमित्याहुः । सङ्केतरूपां वृत्तिं विवृणो-
ति । इदमिति । इदमेतदर्थविषयकबोधजनकं भवत्वित्यर्थः । अ-
स्मादिति । तत्पदजन्यविषयतावान् भवत्वित्यर्थः ॥ ईश्वरेच्छायाः
बोधजनकत्वेनया विषयतेति । ईश्वरेच्छानिरूपिता या बोध-
विषयता तन्निरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयतेत्यर्थः ॥

स्वरूपतत्तत्कर्मत्वं धात्वर्थैकदेशे बोधे बोध्यते । पदेन गौ-
रुच्यते पदस्य गौर्वाच्य इत्यादौ पदनिष्ठधात्वर्थीभूतादृश-
विषयतायाः परंपरया निरूपितत्वं तादृशविषयतानि-
रूपकबोधजनकत्वप्रकारतान्तःपातिबोधनिष्ठविषय--
तानिरूपकविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयस्वरूपं
तादृशक्रियाकर्मत्वं गवादौ कर्मप्रत्ययेन बोध्यते । द्विती-
येच्छायाः सङ्केतरूपत्वे तदुवैपरीत्यमूह्यम् इतिन्याय-
सिद्धान्तः ॥ अत्र मीमांसकानुयायिनः । अपभ्रंशाद-
पिशक्तिभ्रमेणार्थप्रत्ययात्तन्नाम विषयके भगवत्संकेते

धोत्वर्थैकदेशे बोधे बोध्यते इति । तथा च गोपदं गां वक्तीत्यादौ गोवि-
षयकबोधविषयतानिरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छा-
विषयत्वाश्रयो गोपदमित्यन्वयबोधः । न च गोविषयकघटविषयक-
समूहालम्बनबोधस्यापि कदाचिदुत्पत्त्या गोपदं घटं वक्तीत्यादिव्य-
वहारापत्तिरिति वाच्यम् । गोपदं गां वक्तीत्यादौ गोविषयकबोध-
विषयतानिरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयताश्रयो गोप-
दम् इत्यन्वयबोधे गोविषयकत्वस्य बोधे बोधान्वयिविषयताया-
मपि अवच्छिन्नत्वसंसर्गेणान्वयस्वीकारात् । तथा च गोपदं गोवि-
षयकबोधजनकं भवत्वित्याकारकभगवदिच्छाविषयतान्तर्गतबो-
धविषयतायां घटविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात् न तथा प्रयोगः । के-
चित्तु बोधे बोध्यत इत्यस्य बोधविषयत्व इत्यर्थः । तथा च गोवि-
षयत्वस्यावच्छिन्नत्वसंसर्गेण धात्वर्थैकदेशबोधविषयत्वेऽन्वयान्ना-
नुपपत्तिरित्याहुः । वैपरीत्यमूह्यमिति । गोपदं गां वक्तीत्यादौ
धात्वर्थीभूतबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायाः परंप-
रानिरूपकत्वं तन्निरूपितविषयतानिरूपितबोधविषयतानिरू-
पितजन्यत्वविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वरूपकर्तृत्वं क-

तस्यापि बोधकत्वेन विषयत्वमिति नैयायिकैरभ्युपग-
मात्तस्यापि वाचकत्वं साधुत्वञ्च स्यात् एवं लाक्षणिकग-
ङ्गादिपदस्योक्तयुक्त्या तीरादिवाचकत्वापत्तिः। यत्तु ता-
दृशेच्छया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वम् अपभ्रंशादयश्च
नार्थप्रत्यायनेच्छया भगवदुच्चरिता इति नातिप्रसङ्ग इति
चेन्न। अस्मदाद्युच्चरितेष्वव्याप्तेः भगवदुच्चरितजाती-
यत्वनिवेशेऽपि वेदस्थलाक्षणिकपदेष्वतिव्याप्तेः सादिदेव-
दत्तादिपदेष्वव्याप्तेश्च।

त्ट प्रत्ययेन बोध्यते । पदेन गौरुच्यत इत्यादौ धात्वर्थीभूतबोधवि-
षयत्वप्रकारतानिरूपितविषयताया आश्रयत्वरूपं कर्मत्वं कर्मप्र-
त्ययेन प्रत्याय्यते । तथा च स्वनिरूपितविषयत्वविषयतानिरूपित-
बोधविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयतानिरूपितविषयतासम्ब-
न्धेन पदनिष्ठाया बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयताया आश्रयो
गौरित्यन्वयबोधस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्ननिष्ठत्वं तृतीयार्थः। अपभ्रं-
शतो गाच्छमाच्छशब्दात् बोधकत्वेन बोधजनकत्वेन तस्यापि अप-
भ्रंशस्यापि साधुत्वं दुरदृष्टाजनकत्वं शक्तिमद्भिन्नपदस्यैव दुरदृष्टजन-
कत्वादिति भावः। एवं लाक्षणिक इति। उक्तयुक्त्या गङ्गादिपदात्ती-
रविषयकबोधोत्पत्त्या सन्मात्रविषयके भगवत्सङ्केते तस्य बोधकत्वे-
न विषयत्वसत्त्वेनेत्यर्थः। अपभ्रंशादय इत्यादिना लाक्षणिकपरिग्र-
हः। यद्यपि भगवदुच्चरितसजातीयत्वं यदि भगवदुच्चरितवृत्तिजा-
तिमत्त्वं, तदा घटबोधेच्छया भगवदुच्चरितघटवृत्तिशब्दत्ववत्ता-
मादाय घटपदेऽपि पटवाचकत्वापत्तिः। यदि च भगवदुच्चरितवृत्ति-
शब्दत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तदा घटत्वमादाय केवलघकारशब्देऽपि
घटवाचकत्वापत्तिः यदि तत्तदुच्चरितवृत्त्यानुपूर्वीमत्त्वं तदापि घ-
टत्वविशिष्टात्वमादाय घशब्दे वाचकत्वापत्तिः। अथ एकपुरुषा-

च्चरितशब्देऽन्यपुरुषोच्चरितशब्दवैजात्यमनुभवसिद्धमनुभवसि-
द्धत्वञ्चतत्पुरुषोच्चारणप्रयोज्यत्वम् । तथाचानुमतमहिम्नोभ-
गवतः सकलजातीयशब्दोच्चारणकर्तृत्वात्सर्वेषामेवशब्दाना-
मीश्वरोच्चारणप्रयोज्यजातिमत्त्वम् अपभ्रंशादौचतादृशजाति-
र्नस्वीक्रियते । घटविषयकबोधेच्छयाभगवदुच्चारणप्रयोज्यजाति-
मत्त्वन्तद्वाचकत्वमिति चेन्न । तादृशजातेः प्रत्येकवर्णेष्वेवानुभ-
वासिद्धत्वात् । यदि च घकारोत्तरटकारे विलक्षणजातिरूपेयते त-
दा प्रत्येकवर्णेप्यनुभवासिद्धाया विलक्षणजातेरप्युपगन्तव्यतया घ-
कारादेरपि घटवाचकत्वापत्तिः । घटबोधेच्छया भगवदुच्चारणंत-
त्प्रयोज्यं न प्रत्येकवृत्तिजातौ अपितु घकारोत्तरवृत्तिटकारवृत्ति
जातावेवेति वचसि कोवाग्रहइत्याति, तथात्वेप्यस्मदुच्चरितघटादि-
पदेष्वव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तथाप्येतादृशवितर्कणायामरिहेयात्
तत्तद्दोषमुपेक्ष्यस्फुटतरन्तद्दोषान्तरमाह । वेदस्थलाक्षणिकेदू-
ति । गुरवस्तु तादृशेच्छयाभगवदुच्चरितवृत्तिबोधजनकत्वप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वरूपंतादृ-
शेच्छयाभगवदुच्चरितसजातीयत्वमितिनिवेशेननास्मदुच्चरितपदे-
ष्वव्याप्तिर्नवापभ्रंशादावतिव्याप्तिरित्येतद्दोषान्तरमाहवेदस्थला-
क्षणिकेतीतिप्राहुः । आयुर्घृतमित्यादि । वेदेआयुष्पदस्यायुर्ज-
नकेलाक्षणिकतयातस्यायुर्जनकवाचकत्वापत्तिरितिभावः । सा-
दीति । स्वसजातीयध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं, स्वाश्रयप्रतियो-
गिध्वंसव्याप्यतत्प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्ब-
न्धेनधर्मविशिष्टधर्मवत्त्वमनादित्वन्तदन्यत्वंसादित्वम् । अथवा
तादृशोभयसम्बन्धेनधर्मविशिष्टधर्मान्यधर्मवत्त्वं सादित्वम् । य
द्धर्मावच्छिन्नेसादित्वव्यवहारस्तद्धर्मस्यैवधर्मविशिष्टान्यधर्मवत्त्वेन
भानस्यव्युत्पत्तिसिद्धतयाघटशब्दादौतादृशधर्मान्यतत्तद्व्यक्तित्वादि-

द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्य्यादिति वेदे नामपदस्य देवदत्ता-
दिपरत्वे देवदत्तेत्यादिस्वरूपाणां भगवदनुच्चरितत्वात् ।
एवमीश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वे ईश्वरानङ्गीकर्तृमते शाब्द-
बोधानुपपत्तिः । अथ शाब्दबोधोपयोगितायामीश्वरे-

धर्मवत्त्वेऽपि घटशब्दः स्यादिति व्यवहारस्य नापत्तिः । ईश्वरेऽनु-
च्चरितशब्दत्वाच्चार्थवाचकशब्दान्यशब्दत्वम् । ईश्वरोच्चरितश-
ब्दान्यत्वं वा प्रकृते स्यादित्यर्थमिति । द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्य्यादि-
ति । अत्र पुत्रस्येत्यध्याहार्य्यम् । तत्र पुत्रपदं पुत्रत्वसमानाधिक-
रणधर्मविशिष्टपरम् । स्वविषयकज्ञानजनकत्वं तदुत्तरषष्ठ्यर्थः
नामपदं नामत्वसमानाधिकरणधर्मविशिष्टपरम् । तथा च पुत्रत्व-
समानाधिकरणधर्मविशिष्टविषयकज्ञानजनकनामत्वसमानाधि-
करणधर्मविशिष्टविषयकपितृसमवेतकृतिरिष्टसाधनमित्यन्वय-
बोधः । अत एतादृशवाक्यात् पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मवद्विशेष्य-
कनामत्वसमानाधिकरणधर्मविशिष्टविषयकपितृसमवेतकृति-
धर्मिकेष्टसाधनत्वप्रकारकबोधो जायतामित्याकारकभगवत-
स्तात्पर्य्यमङ्गीकार्य्यम् । तादृशभगवदिच्छानिरूपितपुत्रत्वसमा-
नाधिकरणचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वेन विषय-
तायां नामत्वसमानाधिकरणचैत्रपदत्वाद्यानुपूर्वीविशिष्टस्यत्वा-
त् भगवत्सङ्केतरूपशक्यत्वं तत्र निर्बाधमेवेति तस्य लक्ष्यतया त-
त्राव्याप्तिसङ्गतिरिति बोध्यम् । एवमीश्वरेति । ईश्वरेच्छानिरू-
पितपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तादृ-
शेच्छानिरूपितस्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतायां वा शक्तित्वे । शाब्दबोधोपयोगितायां, शाब्दबोधकार-
णतावच्छेदककोटौ । एवं चेति । ईश्वरत्वमनिवेश्य शक्तित्वाग-

यत्वमनुपादेयम्। एवंचाधुनिकसङ्केतज्ञानादपिशाब्द-
बोधस्तादृशसङ्केतस्यवृत्तित्वंच निर्वहति । नचाधुनि-
कसंकेतस्यवृत्तित्वेतात्पर्यस्यापितथात्वप्रसङ्गस्तस्या-
पि बोधकत्वेनपदविषयतयासङ्केतरूपत्वात् । नचे-
ष्टापत्तिः । तथासतिलक्षणास्थलेतात्पर्यस्य वृत्तित
यालक्षणायावृत्तित्वोच्छेदप्रसङ्गादितिवाच्यम् । य-
तःपदार्थोपस्थितिव्यापारकःसङ्केतोवृत्तिः,तात्पर्यज्ञा-
नंचसाक्षादेवशाब्दबोधोपयोगिनतुपदार्थोपस्थितिद्वारा-
वृत्त्या,परस्यापितत्पदार्थएवप्रकरणादिनावक्तृतात्पर्याव-
धारणात् । *तत्पुरुषसङ्केतिततदुच्चारितडित्थादिप-
देष्वाधुनिकसङ्केतस्तत्पुरुषवाक्यादितएवप्रागवधारि-
त इतिपदार्थोपस्थितितःपूर्वमेवतत्स्मरणसंभवेनतस्य
पदार्थस्मारकतयावृत्तित्वानिर्वाहइतिचेद्*एवमपिसंके-
तस्यशाब्दसंबन्धत्वेमानाभावेननिष्प्रतियोगिकतयातद-
संभवेनचपदार्थोपस्थापकत्वासंभवेनवृत्तित्वानिर्वाहात् ।

स्यहेतुत्वेच । आधुनिकेति । तथाचशक्तिज्ञानकारणतावच्छेदक-
स्यशक्तित्वस्याधुनिकसङ्केतज्ञानसाधारणत्वात्स्वातन्त्र्येण कार-
णतां विनापिशाब्दबोधइतिभावः । पदार्थोपस्थितिव्यापारक-
स्संकेतइति । पदार्थोपस्थितिद्वाराशाब्दबोधोपयोगिकस्सम्ब-
न्धइत्यर्थः। प्रकरणादिनेति । प्रकरणम्भोजनादि । डित्थादी-
ति । डित्थइतिकाष्ठमये हस्तिनिसङ्केतः । श्यामरूपोयुवा-
विद्वान्बलवान्धार्मिकःप्रियः । सर्वशास्त्रप्रवक्ताचडित्थइत्यभि-
धीयते । इति प्रवादात्तादृशपुरुषोवा । मानाभावेनेति । ननु-
सप्रतियोगिकत्वमेवमानमतआह । निष्प्रतियोगिकतयेति ।

---

*तथाचलक्षणायावृत्तित्वानुपगमेगङ्गादिपदात्तीरानुपस्थि-
तौतत्रतत्पदस्यशक्तिस्तात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तस्यवृत्तित्व-

एतेनशाब्दबोधौपयिकसंबन्धत्वेनेश्वरसंकेतज्ञानंहेतुस्त-
न्मीमांसकानामपिसंभवतितादृशज्ञानविरोधिविप-
रीतज्ञानाभावादितिनिरस्तम् । यत्तुस्वजन्यबोधवि-
षयत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमर्थेपदसम्बन्धः पदेचार्थ-
स्यविपरीतः अस्यसम्बन्धत्वमन्यथानुपपत्त्याकल्प्यते,
एतादृशपरंपरायाअपभ्रंशस्थलेसम्बन्धतानस्वीक्रियत-
इतितत्रतत्सम्बन्धावगाहिज्ञानंभ्रमएवेति । तदपितु-
च्छम् । अक्लृप्तस्यतादृशेच्छाविषयत्वस्यसम्बन्धत्वोपगमे
तादृशज्ञानविषयत्वस्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वा-

एतेनेति । निष्प्रतियोगिकतयासम्बन्धत्वाभावेन । एवंतादृशरू-
पेणाकारणतायामात्माश्रयोपिदोषोबोध्यः । तच्चेति । शाब्दबो-
धोपयोगिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसङ्केतज्ञानञ्च । तादृशेति । शा-
ब्दबोधोपयोगिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसङ्केतज्ञानविरोधिज्ञानाभा-
वादित्यर्थः । विपरीतइति । स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषय-
त्वप्रकारतानिरूपितबोधविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयतानि-
रूपितविषयत्वमित्यर्थः । स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरू-
पितविशेष्यत्वमित्यर्थोवा । स्वपदंपदार्थपरं, तादृशज्ञानविषयत्वं,
स्वजन्यबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । स्वसमान-
कालीनेति । स्वपदंपदपरम् । आदिनास्वविषयकज्ञानविषय-

मावश्यकं, नचतात्पर्यग्रहार्थंलक्षणाधीनोपस्थितेरपेक्षितत्वे-
पि तदधीनोपस्थितित्वेनशाब्दबुद्धिहेतुत्वेमानाभावेनतस्या-
वृत्तित्वासिद्धिः लक्षणास्थलेतात्पर्यरूपसंकेतज्ञानाधीनोपस्थि-
तितएवशाब्दबोधनिर्वाहात् आधुनिकसंकेतस्थलेतात्पर्यज्ञा-
नाधीनोपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वादितिवा-
च्यम् । लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितिसत्त्वेमुख्यार्थबाधादिनात-
त्तदर्थेतत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहेउपस्थित्यन्तरमन्तरेणैवतत्तदर्थानु-
भवस्यसर्वानुभवसिद्धत्वादाधुनिकसंकेतस्थले च पूर्वसंकेतक-
र्तृपुरुषवाक्यतोऽर्थविशेषोडित्यादिपदस्यसंकेतग्रहात्तत्पदेना--

दिपरम्परायाअपिविनिगमनाविरहेणसम्बन्धताप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्पदपदार्थयोस्सम्बन्धान्तरमेववाच्यवाच-
कभावइतिवदन्ति । यत्तुज्ञानेपदानांशक्तिर्नत्वर्थेत-
थाचतज्ज्ञानशक्तत्वंतद्वाचकत्वंतच्चतद्विषयकशाब्द-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । सचधर्मोवह्न्या-
दिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिवपदार्थान्तरमेव । लाघ-
विकंनानुभावकमेवेतिनतत्रशक्तिः । घटादिपदस्य
मितिमात्रसमभिव्याहृतपदार्थान्तरधीजनकत्वेपिन-
तद्वाचकत्वंतद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्तपदस्यैवत-
द्वाचकत्वान्मितिमात्रविषयकत्वेनज्ञानस्यनकिंचि-
त्पदशक्यताज्ञानसामान्यसामग्र्याएवमितिमात्रभा-
सकतयापदान्तरस्यचतदर्थभासकतयातद्विषयकत्व-
स्यचतत्पदजन्यतावच्छेदकत्वेमानाभावात् । का-
र्यान्वितस्वार्थेपदानांशक्तिरितिवादिनांगुरूणांसाक्षा-
त्परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वेनघ-

त्वपरिष्कृः । स्वपदंपदार्थपरम् । सम्बन्धताप्रसङ्गादिति ।
तथाचतादृशसम्बन्धत्वज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितितोपिशाब्दबो-
धप्रसङ्गइतिभावः । ज्ञानेपदानांशक्तिरिति । ज्ञाननिष्ठाप-
दनिरूपिताशक्तिस्तन्मतेतद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिनिरूपक-
तासम्बन्धावच्छिन्नशक्तिमत्पदस्यहेतुत्वमित्यवधेयम् । तज्ज्ञा-
नशक्तत्वमिति । ननुघटपटविषयकज्ञानमादायघटपदस्या-
पिघटपटवाचकतापत्तिरतआह । तच्चेति । तद्विषयकेति ।
तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक-
धर्मवत्त्वमितिपर्यवसितार्थः नातःपूर्वदोषावकाशः । तद्वि-
षयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्तपदस्यैवेति । तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतावच्छेदकशक्तिमत्पदस्यैवेत्यर्थः । शाब्दबो-
धोपयोगिकसम्बन्धत्वेनहेतुत्वेचात्माश्रयोबोध्यः । वादिनामि-

र्थविशेषोपस्थितेः प्रकरणादिनातत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहेसति-
शाब्दबोधस्यचात्यन्तराधीनोपस्थितिमन्तरेणैवोत्पत्त्याधुनिकसं--
केतस्यवृत्तित्वमिति चेद्—पा० ॥

टादिविषयताया।घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वेपिन-
घटादिपदस्यकार्यतावच्छेदकत्वमपितुलिङादिप-
दस्यैवतद्विषयकत्वावच्छिन्नेत्यतःसाक्षात्परम्परासा-
धारणनिरूपितत्वाविशेषणतयावच्छेदकत्वस्यैवनि-
वेशात् । नचकार्यानुकूलशक्तेःस्वरूपसत्याएवकार्या-
नुकूलतयापदार्थोपस्थितौशाब्दबोधेचज्ञातोपयोगिनो-
र्थेपदस्यवृत्तिरूपशक्त्यन्तरस्वीकारस्यावश्यकत्वमितिवाच्य-
म् । दाहादिकार्येवह्न्यादिनिष्ठशक्तेःस्वरूपसत्याएवोप-

ति । लौकिकलिङःकार्यत्वेशक्तिः अतःपचेतघटमानयेत्यादौ-
पाकःकार्यः घटानयनंकार्यमित्याद्यन्वयबोधः । वैदिकलिङः
कार्येशक्तिरतोयजेतेत्यादौयागजन्यंकार्यमित्यन्वयबोधः ।
साक्षात्परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविष-
यताशालि शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिशक्तिमत्त्वेनघटादिपदस्यहे-
तुत्वाल्लिङ्पदघटितवाक्यादेवशाब्दबोधोनार्थवादादितिवादि-
नांगुरूणामित्यर्थः।पदानां,लिङ्पदातिरिक्तपदानाम् । साक्षा-
त्परंपरेति । केवलपरंपरयाकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वनिवेशे-
पचेतइत्यादौपाकः कार्यइत्यन्वयबोधात्पाकविषयतायाः परंप-
राकार्यत्वविषयत्वानिरूपिततयाऽसंगतिरतः साक्षादिति। साक्षा-
त्कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वोक्तौयजेतघटमानयेत्यादौयागज-
न्यंकार्यंघटानयनंकार्यमित्यन्वयबोधाद् यागविषयतायांसाक्षा-
त्कार्यत्वविषयतानिरूपितत्वाभावात्तथैवासङ्गतिरतः परंपरेति ।
निरूपितत्वाविशेषणतयेति । निरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वा-
निरूपकत्वस्यावच्छेदकत्वेनिवेशादित्यर्थः । नचशक्तिमत्त्वे-
नयथाघटादिपदनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकंसाक्षा-
त्परंपरयाकार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविषयताशालिशाब्द-

योगित्वेपिशाब्दबोधानुकूलशक्तेःशाब्दबोधेपदार्थो-
पस्थितौचज्ञातोपयोगित्वोपगमेबाधकाभावात् ।
अतीतानागतपदज्ञानादपिशाब्दबोधोत्पत्त्यापदाना-
महेतुत्वेनतत्वहेतुतावच्छेदकशक्त्यसम्भवइतितुनश-
ङ्क्यं तन्मतेपदानांनित्यत्वात् । अस्तुवातज्ज्ञाननि-

त्वं तथाविनिगमनाविरहाद् घटादिविषयतानिरूपितकार्य-
त्वविषयताशालिशाब्दत्वमपीतिकार्यत्वविषयतानिष्ठताद्दश-
कार्यतावच्छेदकतायानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत
याघटादिपदस्यकार्यतावाचकत्वापत्तिः दुर्वारैवेतिवाच्यम् ।
कार्यत्वविषयतानिरूपिततद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपि-
तकारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वं वाचकत्वमित्यर्थस्यविवक्षि-
तत्वात् । तथाचकार्यत्वविषयतायाः कार्यत्वविषयत्वानिरूपि-
ततयाघटपदंकार्यतावाचकमिति व्यवहारस्यनापत्तिरितिके-
चित् । परेतुतद्वाचकत्वंतद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
कारणतावच्छेदकशक्तिमत्त्वमेवतद्विषयकत्वावच्छिन्नत्वञ्चाव-
च्छेदकतायांकार्यत्वविषयतातिरिक्तविषयतानिरूपितत्वानव-
वच्छिन्नत्वंविशेषणंदेयम् । तथाचताद्दशनिरूपितत्वानवच्छिन्नत-
द्विषयकत्वनिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे-
दकशक्तिमत्त्वमितिफलितार्थः । तथाचघटादिविषयतानिरूपि-
तकार्यत्वविषयताशालिशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेद-
कत्वस्यकार्यत्वविषयतायाःसत्त्वेपिताद्दशावच्छेदकतायाः का-
र्यत्वविषयातिरिक्तघटादिविषयतानिरूपितत्वावच्छिन्नतयातद-
नवच्छिन्नत्वविरहान्नघटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वापत्तिरि-
त्याहुः । अस्तुवातज्ज्ञाननिष्ठशक्तिरिति । नचशक्तिमत्त्वेनप-
दज्ञानस्यहेतुत्वेतद्विषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता-

निष्ठशक्त्यातद्वाचकत्वमितिमीमांसकमतविशेषः ॥
नाचासौविचारसहः यतस्तन्मतेलाघवाधिकस्यानुनुभा-
वकत्वंदुर्घटमेव । पदार्थोपस्थितिद्वाराशक्यार्थानुभ-
वेशक्तस्यैवलक्ष्यार्थानुभवेलाघवाधिकस्यापिहेतुतायाः
दुर्वारत्वात् । तत्रापिशक्तेरावश्यकतयावाचकताप-
त्तेः । पदार्थोपस्थित्यान्यथासिद्धत्वेशक्तस्यापितथा-
त्वापातात् । नचानुभावकतावच्छेदकशक्त्यभावा-

वच्छेदकीभूतशक्तिमज्ज्ञानविषयत्वंतद्वाचकत्वंवाच्यम् । तथाच-
घटपटादिपदविषयकसमूहालम्बनघटपटादिविषयकज्ञानमा-
दायपटपदस्यापि घटवाचकत्वापत्तिः, घटविषयकत्वावच्छिन्न-
कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतशक्तिमत्ताट्टशसमूहावल-
म्बनज्ञानविषयत्वस्यपटादिपदेपिसत्त्वादितिवाच्यम् । स्वभि-
न्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनशक्तिविशिष्टशक्तिशून्य-
त्वस्यशक्तिद्वयशून्यत्वस्यवाज्ञानेविशेषणत्वोपगमात् । तथाचता-
दृशसमूहालम्बनज्ञानशक्तिविशिष्टशक्तिमत्त्वस्यैवसत्वेननापत्तिः ।
नचघटपदविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादाय
घटादेरपिपटवाचकतापत्तिः तादृशज्ञानेतादृशशून्यत्वादि-
तिवाच्यम् । तद्विषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकता-
वच्छेदकशक्तिमज्ज्ञानविषयशब्दत्वस्यैवतद्वाचकत्वपदार्थत्वा-
त् । नचतथापिघटपदविषयककाकारादिविषयकसमूहालम्ब-
नमादायककारादिवर्णेष्वपिघटवाचकतापत्तिरितिवाच्यम् ।
कोशादौककारादिवर्णस्यापिशक्त्यवधारणात्तादृशज्ञानस्यश-
क्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्याभावादित्यसमूहालम्बनघटपटादि-
ज्ञानमादायघटादिपदस्यघटादिवाचकत्वोपपत्तिरिति । वस्तु-
तस्तुस्वसामानाधिकरण्यस्वव्यभिचारित्वस्वव्यापकत्वैतत्त्रितय-
सम्बन्धेनशक्तिविशिष्टशक्तिमदन्यत्वस्यज्ञानेविशेषणंदेयम् । ते-

लाक्षणिकस्यनानुभावकत्वसम्भवइतितैर्वाक्यार्थघटका-
र्थान्तरवाचकमेवपदंस्वार्थस्यैवतदन्वयप्रतियोगिलक्ष्या-
र्थस्याप्यनुभावकत्वमुपेयतइतिवाच्यम् । एवंसतिगङ्गा-
यांघोषइत्यादौघोषादिपदस्यगङ्गातीरादिरूपार्थानु-
भावकतावच्छेदकशक्तिमत्त्वेनतद्वाचकत्वापत्तेः ।
लाक्षणिकस्याननुभावकत्वेशक्तपदाघटितधूमादित्या-
दिहेतुवाक्यादन्वयानुपपत्तेश्च । तत्रधूमादिपद-
स्यधूमवज्ज्ञानेविभक्तेश्चज्ञाप्यत्वेलाक्षणिकत्वात् । अथ
लक्ष्यार्थस्यनशाब्दबोधेप्रवेशः अपितुस्मृतस्यतस्यपदा-
र्थान्तरैरसंसर्गाग्रहमात्रंतथाचनानुपपत्तिः । नचलक्ष्या-
र्थस्यशाब्दबोधविषयत्वानुपगमेतदुपरागेणशृणोमीत्य-
नुव्यवसायोनुपपन्नइतिवाच्यम् । इष्टत्वाद्विधेयोप-
रागेणैवतथाप्रत्ययात् । लक्ष्यार्थस्यशाब्दबोधविषय-

नघटपटादिज्ञानस्यनियमतस्तद्घटकीभूतघकारादिविषयकत्वे-
नघटपदार्थज्ञानजनकतावच्छेदकीभूतशक्तेरुपदर्शितोभयसम्ब-
न्धेनशक्तिविशिष्टतयाशक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वविरहेपिनक्षति-
रितिमन्तव्यम् । अथयादृशविषयकज्ञानंनियतंपदान्तरविषयकं
तादृशपदेतदर्थवाचकत्वानुपपत्तिरित्यत्रकउपायइतिचेत्तादृश-
स्थलानुपगमएवोपायः । अभ्युपगमेपिग्रन्थकृदुक्तदोषस्यैवतद्दो-
षस्यापितन्मतेसत्त्वात् । अस्तुवेत्यत्रवाकारस्यानास्थैवाऽर्थइति-
ध्येयम् । तदन्वयप्रतियोगीति । स्वार्थान्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्था-
नुभवंप्रतिस्वस्यहेतुत्वसपेक्षतइतिभावः । शक्तिमत्त्वेनेति । त-
न्मतेकारणमात्रस्यशक्तिमत्त्वेनैवहेतुत्वादितिभावः । असंसर्गा-
ग्रहमात्रमिति । बाधनिश्चयाभावकालीनघोषस्यशाब्दानुभवः

त्वेऽपि तस्य विधेयतया भानानुपगमात् । विधौ नपरः-शाब्दार्थ इति सिद्धान्तादिति चेन्न । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्ष्यार्थमञ्चस्थपुरुषादेः शाब्दबोधविषयताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा पूर्वाननुभूतपुरुषादेः प्रतीत्यनिर्वाहात् । अननुभूतस्य स्मरणासम्भवात् । समानप्रकारकत्वमात्रेण शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावमुपगच्छतां मीमांसकानां शाब्दबोधयोग्यताबलेनापूर्वार्थस्य भानेन लक्ष्यार्थस्य शाब्दानुभवोपगमेऽपूर्वस्यापि प्रतीत्युपपत्तिरिति तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिविशेषपुरस्कारेण तद्वाचकपदस्य तज्ज्ञानस्य वा न हेतुतासम्भवः । विशिष्य तत्तत्पदार्थान्विततत्तत्पदार्थबोधे तत्तत्पदसाकाङ्क्षतत्तत्पदज्ञानत्वेनावश्यक्लृप्तकारणतयैवोपपत्तौ ईदृशकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वात् ॥ इदं तु तत्त्वम् । तीरादौ गङ्गापदजन्यबोधविषयतासत्त्वेऽपि तदंशे शुद्धबोधविषयत्वादिनैव ताद्दृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीश्वरेच्छायामुपगम्यते न तु गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वादिनापि तत्प्रकारकत्वं मानाभावात् । तदनभ्युपगमेऽपि तस्याः सर्वविषयकत्वाव्याघातात् । न च तथा सति बोधांशे गङ्गापदजन्यतानवगाहितया सर्वविषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तीरादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-

---

तीरस्य स्मृतिर्मानसज्ञानं वेत्यर्थः । विधौ नपरेति । परो लक्ष्यार्थीभूतशब्दार्थः शक्यार्थभिन्न इति यावत् न विधौ विधेयतया न भासत इत्यर्थः । समानप्रकारतेति । तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः । घटादिपदावाच्य-

वच्छेदकघटकतयातदनवगाहित्वेपिबोधांशेस्वातन्त्र्ये-
णातदवगाहित्वोपगमात् । तथाचतत्पदजन्यबोध-
विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
सम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्येश्वरेच्छानिरूपिततादृश-
विशेष्यतावत्त्वस्यवातत्पदशक्यतारूपतयानातिप्रस-
ङ्गः उक्तरीत्यैवघटादिपदजन्यबोधविषयस्यघटान्वि-
तकर्मत्वान्वितानयनादेर्घटादिसंसर्गस्यचतादृशबो-
धविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वेपिघटादिपदा-
वाच्यत्वमुपपादनीयम् ॥

त्वमुपपादनीयमिति । नचैतावतागङ्गादिपदस्यलक्ष्यार्थतीरा-
दिवाचकत्ववारणेपिघटादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-
पितविषतायाःसंसर्गतोपगमेस्वसमानकालीनज्ञान त्वादेरपि-
विनिगमनाविरहेणसंसर्गतापत्तिरितिपूर्वोक्तादोषानुद्धारएवेति-
वाच्यम् । स्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वादेस्संसर्गत्वास्वीकारे-
ईश्वरीयत्वमनिवेश्यशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेण-
हेतुतालाघवस्यविनिगमकत्वात् । नचशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेत-
ज्ञानयोर्धर्मितावच्छेदकभेदेनभिन्नमेवकारणतावच्छेदकमिति-
वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्याकारणत्वोपगमात् ।
शक्तिभ्रमाधुनिकशक्तिज्ञानयोरेकरूपेणकारणत्वकल्पनेलाघ-
वाच्च । नचपूर्वाचिप्तवेदस्थलाक्षणिकपदादावतिव्याप्तिस्तथाप्य-
नुद्धारइतिवाच्यम् । तत्रवक्तुरीश्वरस्यायुष्पदमायुर्जनकविष-
यकबोधजनकंभवत्वित्याकारकस्यायुर्जनकमायुष्पदजन्यबो-
धविषयतावद्भवत्वित्याकारकतात्पर्यस्यकल्पनायाआवश्यकत्वा-
दितिवाच्यम् । तत्राप्यायुर्जनकविषयकबोधोभवतु बोधस्या-
युष्पदजन्योभवत्वित्याकारकखण्डशःतात्पर्यस्यैवकल्पनात् ।

तथापरितोषेणायुष्पदादायुर्जनकत्वप्रकारकबोधोभवत्वित्याकारकतात्पर्य्यस्यायुष्मदमपिवत्वायुर्जनकत्वविषयकबोधजनक भवत्वित्याकारकस्यवातात्पर्य्यस्यफलबलकल्पनाद्दाशक्तिस्वीकारे दृष्टानिरूपिततद्विषयतातिरिक्तवृत्तित्वविषयतानिरूपिताया बोधविषयतातन्निरूपितजनकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतैवता दृशतात्पर्यीयबोधविषयतायास्तद्विषयत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिविषयतानिरूपिततयानानुपपत्तिः। एतत्पदार्थएतत्पदजन्यबोधविषयतावानुभवत्वित्याकारकेच्छीयविषयतायाःशक्तित्वेबोधविषयत्वएतत्पदजन्यबोधविषयत्वातिरिक्तविषतानिरूपितत्वंवृत्तित्वविषयतानिरूपितत्वंवानिवेश्यमित्यपिद्रष्टव्यम् । आयुष्पदादायुर्जनकत्वप्रकारकबोधोभवत्वित्याकारकतात्पर्य्यकल्पने--नानुपपत्तिरितिकेचित्प्राहुरित्यादिकंसुधीभिर्विभावनीय--म् ॥ लक्षणायाअनुभावकत्वेसिद्धइदानींलक्षणानिरूप्यते । शक्यसम्बन्धोहिलक्षणा । अनादितात्पर्य्यवतीनिरूढालक्षणा,यथाशुक्लादिगुणविशिष्टबोधकस्यशुक्लादिपदस्य । सादितात्पर्य्यमूलाआधुनिकी,यथाकाव्यादौवक्तुर्निग्राहिका यथापटत्वादिनाबोधकस्यघटादिपदादेः । याचइदमादिपदभिन्नविशेष्यवाचकपदसमानविभक्तिकपदनिरूपिता,सागौणीरूपा यथासिंहो देवदत्तइत्यत्रसिंहसदृशबोधिका। याचइदमादिपदविशेष्यवाचकपदसमानविभक्तिकपदनिरूपितासासाध्यवसानिका, यथासिंहोयमित्यत्रसिंहसदृशबोधिका। एतत्लक्षणाद्वयंगौणीत्युच्यते। सादृश्यलक्षणागौणीतितत्लक्षणात्। सादृश्यातिरिक्तसंबन्धतस्तादृशलक्षणाद्वयोशुद्धाप्युच्यते यथाआयुर्घृतमायुरेवेदमित्यत्रायुर्जनकबोधिका । कदाचिल्लक्षणाउपादाननाम्नी । यथा कुन्ताःप्रविशन्तीत्यादौकुन्तधरबोधिका काचिल्लक्षणाशक्यावृत्तिरूपेणबोधिकाजहत्स्वार्था, यथातीरत्वविशिष्टबोधिकागङ्गा

अन्विताभिधानवादिनस्तुपदार्थसंसर्गस्यापिवाच्यतां स्वीकुर्वन्ति तन्मतेइतरान्वितघटोघटपदशक्यइत्येतादृशमेवशक्तिज्ञानंशाब्दबोधप्रयोजकं, घटोघटपदवाच्यइत्याकारकस्यान्वयांशानन्तर्भावेण शक्तिग्रहस्यतथात्वेशक्तिग्रहाविषयतयापदार्थसंसर्गस्यशाब्दबोधविषयतानुपपत्तिः। नचेतरान्वितघटस्यवाक्यप्रतिपाद्यतयाशाब्दबोधात्प्राक्शक्तिग्रहएवदुर्घटःअनुपस्थितत्वादितिवाच्यम्। विशेषतःपदार्थान्तरघटितस्यतदन्वितघटादिरूपवाक्यार्थस्यप्रागनुपस्थितावपिइतरपदार्थत्वादिनासामान्यधर्मप्रकारेणतद्घटितस्यतदन्वितघटादेःप्रागुपस्थितिसंभवेनतच्छक्तिग्रहस्यसुघटत्वात्। वस्तुतस्तुपदार्थान्तरमनन्तर्भाव्यकेवलान्वयांशान्तर्भावेणशक्तिग्रहस्यशाब्दधीप्रयोजकतोपेयते, प-

---

पदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिनाशक्यमात्रवृत्तिनावाशक्यतावच्छेदकरूपेणबोधिकाजहत्स्वार्था, यथाद्रव्यत्वविशिष्टबोधिकानीलघटत्वविशिष्टबोधिका घटपदस्येतिदिङ्मात्रंप्रदर्शितम्। विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः॥ इतरान्वितोघटोघटपदवाच्यइति। इतरत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयत्वनिष्टविषयतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठविषयता निरूपितसांसर्गिकविषयतानिष्ठविषयतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठविषयतानिरूपितायाघटत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतातन्निरूपितविशेष्यतावान्घटइत्येतादृशशक्तिमानित्यर्थः। तन्मतेइतरत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नघटपदजन्यबोधविषयतावान्भवतीति तादृशसंसर्गविषयताविषयतायाश्शक्तित्वादितिभावः।

दार्थान्तरस्यपदान्तरलभ्यतयातदंशानन्तर्भावेणशक्ति-
ग्रहस्यानुपयुक्तत्वात् । नचान्वयस्यपदवाच्यत्वेतदंशे-
शक्तिग्रहस्यशाब्दबोधोपयोगित्वे चमानाभावइतिवा-
च्यम् । तद्विषयकशाब्दबोधंप्रतिवृत्तिज्ञानजन्यतदु-
पस्थितेर्हेतुतायाः सामान्यतःक्लृप्ततयावृत्तिज्ञानाद-
नुपस्थितेस्तस्यशाब्दबोधविषयत्वासंभवात् अन्वयां-
शेशक्तिग्रहस्यापिशाब्दबोधेऽवश्यापेक्षणीयत्वात् । सं-
सर्गताभिन्नविषयतायास्तादृशोपस्थितिजन्यतावच्छे-
दकत्वे गौरवात् । अत्रवदन्ति । सामान्यतस्तद्विषय-
कतादृशशाब्दबोधेवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनन-
हेतुता स्वतन्त्रवृत्तिज्ञानाद्विशृङ्खलभावेनैकपदोपस्था-
पितयोःपदार्थपदार्थतावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषण-
भावक्रमेणशाब्दबोधापत्तेः । किंतुतद्धर्मप्रकारेणतद्वि-
षयकशाब्दबोधेवृत्ति ज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नतद्विष-
यकत्वेनैवहेतुतावाच्या । एवंचतत्संसर्गकबोधस्यकिं-
चिद्धर्मप्रकारेणतद्विषयकत्वाभावाद्वृत्तिज्ञानात्तदनु-
पस्थितावपितत्संसर्गकः शाब्दबोधः संभवत्येव । वस्तुत-

द्वितीयकल्पेचसंसर्गत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसांसर्गिक-
विषयतानिरूपिततादृशविशेष्यतानिवेश्यतइति । नचसंसर्गेश-
क्तिमत्त्वेपिसंसर्गतावच्छेदकेशक्तिविरहात् कथंतस्यशाब्दबोधे-
भानमितिवाच्यं, तन्मतेसंसर्गस्यस्वरूपतोभानात् । स्वतन्त्र-
वृत्तिज्ञानादिति । लोमवल्लाङ्गूलंपशुपदशक्यंतच्छक्तिःपशुपद-
शक्येत्येवंशक्तिज्ञानाद् उपस्थितयोर्लोमवल्लाङ्गूलतदाश्रययो-
रित्यर्थः । तद्धर्मप्रकारेणतद्विषयकशाब्दबोधइति । नचतद्धर्म-
प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधेवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविष-

स्तुशक्त्यालक्षणयावोपस्थितस्यतत्तदर्थस्यशाब्दबोधेभा-
नादुभयविधतत्तदर्थोपस्थितेरेवतद्विषयकशाब्दबोधे
हेतुतावाच्या । तादृशोपस्थित्योश्चानुगतानतिप्रसक्त-
स्यकारणतावच्छेदस्यागुरोर्दुर्वचतयाव्यभिचरवारणा-
यशक्त्यादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ
तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशआवश्यकः । इत्थं-
चवृत्त्यनुपस्थितस्यापिसंसर्गस्यशाब्दबोधोपगमेव्यभि-
चाराप्रसक्त्याऽन्वयस्यपदावाच्यत्वेपिनकिंचिद्बाधक-
मितिकिंतत्तद्वृत्तिकल्पनेन । नचशक्तिलक्षणयोर्वृत्ति-
त्वेनानुगमसंभवात्तदुभयविषयकज्ञानजन्योपस्थित्यो-
रेकरूपेणैवहेतुतयानोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरितिवाच्य-
म् । उभयसाधारणवृत्तित्वस्यानुगतस्यदुर्वचत्वात् ॥
*यत्तु शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैवशक्तिल-
क्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योरनुगमसंभवः । घटशक्तंघ-
टपदमित्येतादृशज्ञानजन्योपस्थितेरिवघटसम्बन्धिश-
क्तंपटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपिघटा-
दिसंबन्धिपटादिनिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वा-
दितिनोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति । नचपटशक्तंपटप-
दमित्यादिज्ञानजन्यपटाद्युपस्थितौयत्नोद्बोधकाद्घ-
टादिभानंतादृशघटादिविषयकोपस्थितेरपिघटादि-

यकोपस्थितित्वेनहेतुत्वेघटवद् भूतलमित्यादिवाक्याद्घटप्र-
कारकभूतलविशेष्यकबोधोत्पत्त्यावृत्तिज्ञानजन्यघटावच्छिन्न-
भूतलविषयकोपस्थितेरभावाद्व्यभिचारइतिवाच्यम् । विधेय-
ताभिन्नतन्निष्ठप्रकारताकतद्विषयकशाब्दबोधत्वस्यजन्यताव-
च्छेदकत्वात् तथाचोक्तस्थलेघटस्यविधेयतयानव्यभिचारः । न-

शाब्दबोधजनकत्वापत्तिरितितद्विषयकशाब्दबोधेतदर्थं-
विशेषितशक्तिविशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थि--
तिरवेनहेतुतावाच्या । तथाचनतेनरूपेणघटसंबन्धि-
शक्तं पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेःसंग्रह--
हत्व्यभिचारोदुर्वारएवेतिवाच्यम् । शक्तिविषय-
तावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकतद्विषयकत्वावच्छि-
न्नकार्यताशालित्वेनोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधेहेतुतयाद-
र्शितोद्बोधकान्तरप्रयोज्यघटादिविषयताकोपस्थिते-
र्निरुक्तकार्यताशालित्वविरहेणोक्तातिप्रसङ्गानवका---
शात्तदर्थंविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थितिनि-
ष्ठकारणतावच्छेदकेऽनिवेशादनुगमसंभवात् । उक्त-
लक्षणाज्ञानजन्यहेतुतायामपिशक्तिविषयतायाअवच्छे-
दकप्रवेशादिति । तन्नसमीचीनम् । उक्तानुगतरूपे-
णपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेघटकालीनायाशक्तिस्तद्वत्पट-
पदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितितोऽपिघटादिशा-
ब्दबोधप्रसङ्गात् । तत्कालीनशक्तिरूपपरंपरासंबन्धवि-
षयतान्तःपातिन्याःशक्तिविषयतायाअपितादृशसंब-
न्धप्रयोज्यघटादिविषयताप्रयोजकत्वात् । तादृशश-
क्तिविषयकधियोघटादिनिरूपितत्वोपरागेणतत्सं--
बन्धिनिरूपितत्वोपरागेणचपदेशक्त्यानवगाहितयाशा-

चतथापिविधेयताभिन्नतन्निष्ठविषयतानिरूपिततन्निष्ठविषय-
ताकशाब्दत्वस्यैवजन्यतावच्छेदकत्वमुच्यतांकिंप्रकारतानिवे-
शेनेतिवाच्यम् । घटपदाद्घटनिष्ठविशेष्यतात्मकविषयतानि-
रूपितघटत्वनिष्ठविषयताकशाब्दबोधोत्पत्त्याव्यभिचारादिति ।

ब्दबोधप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतन्नानार्थकपदज्ञाना-
नात्मकतया तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेदृ--
ष्टापत्त्यसंभवात् । नच किंचिन्निरूपितत्वोपरक्तशक्ति-
विषयताप्रयोज्यतत्तदर्थंविषयताकोपस्थितित्वेन शा-
ब्दधीजनकत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः । उक्तज्ञानी-
यशक्तिविषयतायाः किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरू-
पितत्वविरहादिति वाच्यम् । एवमपि घटकालीनाया
पटनिरूपितशक्तिस्तत्त्वपटपदजन्यघटाद्युपस्थितेरव्या-
प्तेः । अथ किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपित्वेन श-
क्तिविषयतायादृशकारणतावच्छेदिकातादृशकारण-
ताप्रतियोगिकप्रकृतार्थंविषयत्वावच्छिन्नकार्यताशा--
लित्वेन पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः ।
शक्त्यंशे उदासीनस्य पटनिरूपित्वादेरभानेपि घटकाली-
नशक्तिरूपघटीयपरंपरासंबन्धविषयकपदज्ञानस्य
घटादिस्मारकतया तत्स्मृतिजनकतायां पटादिनिरू-
पितत्वविषयतानिरूपितत्वस्य शक्तिविषयत्वेऽनिवे---
शादिति चेद् एवमपि यत्र घटादेः शक्तत्वसंबन्धे नप--
दांशे प्रकारता तज्जन्योपस्थितितोपि घटादेः शाब्दबो-
धोत्पत्त्या तदनुपपत्तिर्दुर्वारैव । तत्र पदांशे संसर्गतया
शक्तेर्भानेऽपि शक्तावर्थस्य निरूपितत्वरूपसंबन्धान्तराभा--
वात्* । वस्तुतो घटत्वाद्युपलक्षितवाचकाद्द्रव्यादिप-
दाच्छक्त्याऽभानस्य घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवार-
णाय तद्धर्मप्रकारशाब्दबोधे शक्तौ तद्धर्मविशिष्टनिरूपि
तत्वावगाहित्वेन शक्तिज्ञानस्योपयोगिता वाच्या तथा
च तत्संबन्धिनो लक्षणायाः एतेन रूपेणासंग्रहादननु-

गमेनव्यभिचारप्रसक्त्योक्तकार्यकारणभावेकारणानन्त
र्यप्रवेशस्यावश्यकत्वम्। एवंशक्तिज्ञानमुभयविधंविनिग-
मनाविरहाच्छाब्दबोधप्रयोजकंपदेऽर्थवाचकत्वावगा-
ह्यर्थेपदवाच्यतावगाहिचतयोरपिनानुगमसंभवः।
वाच्यत्ववाचकत्वयोःशक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपयो-
र्मिथोविलक्षणसंबन्धरूपतयाऽनुगतानतिप्रसक्तरूपाभावा-
त्। संबन्धत्वादिनानुगमेतदीयकालिकादिसंबन्धज्ञानाद-
र्थधर्मिकपदवाचकतायाः पदधर्मिकार्थवाच्यतायाश्च-
ज्ञानाच्छाब्दबोधापत्तेः। तज्जन्योपस्थित्योरपिपरस्प-
रजन्यबोधेव्यभिचारः। एवंलक्षणाज्ञानमपिपदेऽर्थसं
बन्धिवाचकतावगाहितयाऽर्थेपदसंबन्धिवाच्यतावगा-
हितयाद्विविधंशाब्दबोधप्रयोजकं तदधीनोपस्थि-
त्योरपिचानतिप्रसक्तरूपेणानुगमासंभवेनपरस्परजन्य
शाब्दबोधेव्यभिचारवारणायकार्यतावच्छेदकगर्भेकार
णानन्तर्यप्रवेशोध्रुवएवेत्यवधेयम्। अथवृत्त्यनुपस्थित-
स्यापिपदार्थद्वयसंसर्गस्यशाब्दधीविषयत्वोपगमेसंब-
न्धभानेनियामकाभावाच्छाब्दबोधेबाधितयावत्संबन्ध
भानापत्तिरितिचेन्न। कयोश्चित्पदयोःकेनचित्संबन्धेन-
स्वार्थान्वतबोधएवसाकाङ्क्षतयाकाङ्क्षाज्ञानस्यै
वपदार्थसंसर्गभानेनियामकत्वात्। ययोश्चपदयोर्ना-
नासंबन्धेनस्वार्थान्वयबोधेसाकाङ्क्षातज्जन्यशाब्दबो-
धेसंसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानरूपकारणबलादेवसंबन्धभा-
ननियमोपपत्तेः। नचसंसर्गविशेषानुपस्थितौतात्पर्य-
ज्ञानासंभवेनतदुपस्थितेरावश्यकतयातद्वाचकसंस्का-
रोद्बोधार्थमेवतद्वृत्तिज्ञानमपेक्षितमितिवाच्यम्। उ-

द्बोधकान्तराटुपस्थितेपिसंसर्गेतात्पर्यग्रहसंभवात्त-
त्प्रवृत्तिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् । तस्मात्घटत्वगोत्ववि-
शिष्टएवघटगवादिपदस्यशक्तिः पदार्थद्वयसंसर्गस्तुआ-
काङ्क्षाबललभ्यएवेतिस्थितम्* । घटादिपदानांपदा-
र्थतावच्छेदकीभूतऽघटत्वादिविशिष्टएवशक्तिःनतुत-
दुपलक्षिते । घटत्वादेरुपलक्षणत्वेतस्यद्रव्यत्वादयविशे-
षेणघटादिपदाद्द्रव्यत्वादिनानबोधोऽपितुघट त्वादि-
नैवेतिनियमानुपपत्तिः । अथघटत्वादेरिवद्रव्यत्वा-
देरपिवैशिष्ट्यस्यघटादौसत्वाद्घटादिपदशक्तावपिघट-
त्वसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवद्द्रव्यत्वादिसामाना-
धिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्याप्यक्षततयाघटत्वविशिष्टेशक्ति-
र्नतुद्रव्यत्वविशिष्टइत्यस्यकोर्थः । अत्रवदन्ति । तद्विष्टे
शक्तिरित्यस्यतद्धर्मतद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेषुनिष्ठवशक्तिरि-
त्यर्थः । घटादिशक्तिमतिद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यसत्त्वेपि
द्रव्यत्वादौतच्छक्तिविरहात्तेषामुपलक्षणता । घटत्वा-
दौतत्सत्त्वात्तेषांविशेषणता । एवंचप्रवृत्तिनिमित्त
पिशक्तेस्तस्यापिवाच्यतयावाच्यत्वे सतिवाच्यवृत्तित्वे
सतिवाच्योपस्थितिप्रकारत्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवा
च्यत्वेसतीतिविशेषणदानं जात्याकृतिव्यक्तयःपदार्थइति-
न्यायसूत्रोक्तं गोत्वादिजातेर्गवादिपदार्थत्वमप्युपपद्यते ।

वाचत्वे सतीति । शब्दाश्रयत्वेशक्यतानभ्युपगन्तृमतेतत्रा-
व्याप्तिवारणायप्रथमंसत्यन्तम् । आकृतेःपदार्थत्वमतेतत्राति-
व्याप्तिवारणायद्वितीयसत्यन्तम् । वाच्यवृत्तित्वञ्चसमवायसम्ब-
न्धेनग्राह्यम् अतःआकृतेःपरम्परयाघटादिवृत्तित्वेपिनक्षतिः ।

* हरिदासास्तुतत्पदबोध्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
संबन्धेनभगवदिच्छावत्त्वमेवतत्पदवाच्यत्वम् । गङ्गा-

अथघटादिपदाद्घटोबोद्धव्य इत्याकारिकायाभगवदिच्छा-
याबोधविशेषविषयतात्वेनबोधविषयतानिष्ठप्रकारता-

नचाकृतेःसाक्षात्सम्बन्धेनघटादिवृत्तित्वसत्त्वात्तद्दोषतादवस्थ्य-
मितिवाच्यम् । आकृतेर्घटादिपदजन्यशाब्दबोधेघटादिरूपवा-
च्येयेनसम्बन्धेनप्रकारत्वंतादृशसम्बन्धेनवाच्यवृत्तित्वस्यविवक्षि-
तत्वात् । दधिपदप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणस्यस्थूलदध्यादावतिव्या-
प्तिःस्थूलदध्यादेस्तदवयवदधिसमवेतत्वात् दधिपदवाच्यत्वाच्च

दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायामुख्यार्थ-
प्रवाहादावेवेश्वरेच्छासंबन्धत्वंनतीरादावितिनतीरादौगङ्गाप-
दवाच्यतापत्तिः। नचतीरादौनतत्संबन्धत्वमित्यस्यनतीराद्यनु-
योगिकसम्बन्धत्वमर्थःसचनसंगच्छतेतादृशविशेष्यतायास्तीरा-
दावपिसत्त्वात्तीरानुयोगिकत्वस्येश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वस्यत-
त्रसत्त्वादितिवाच्यम् । तीरादौनतत्सम्बन्धत्वमित्यस्यनतीरा-
नुयोगिकत्वावच्छेदेनतत्प्रतियोगिकत्वमित्यर्थकतयाऽनुपप-
त्तिविरहात् । यथाहिसमवायैक्यमतेएकस्मिन्नेवरूपप्रतियोगि-
कत्ववाय्वनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेपितन्निष्ठसामानाधिकरण्यमा-
त्रंनत्ववच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यसम्बन्धइतिनवाय्वादेरूपादिम-
त्त्वं, तथागङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तायाईश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वतीरानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेपित-
योरवच्छेद्यावच्छेदकभावइतिनतीरादेर्गङ्गापदवाच्यत्वम् । के-
चित्त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावानङ्गीकारेपिवायूरूपवानितिज्ञान-
स्यैकसमवायसत्त्वेपिरूपात्मकसंबन्धसत्त्वादत्रापितादृग्विशेष्य-
तासत्त्वेपिपटपदादेर्घटादावभावेनापत्त्यभावात् । तादृशसम्बन्धे-
नपटपदवत्त्वमेवपटपदवाच्यत्वमित्याशयस्तेषाम् ॥ पा० ॥

निरूपितविशेष्यताघटएवनतु घटत्वादौ विषयतामात्रं
चवस्तुमात्रएवेतिकथंघटपदशक्तिर्घटत्वादिष्विवेतिनि-
यमइतिचेदीश्वरेच्छायास्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयता-
प्रयोजकःसंबन्धएवतत्रतत्पदशक्तिरितिव्यपदेशनियामको
घटपदाद्घटोबोद्धव्यइत्यं तादृशेच्छायांच घटत्वावच्छेदे-
नबोधविषयत्वमवगाहमानायांसमवायावच्छिन्नंबोध-
विषयतावच्छेदकत्वंघटत्वेसमवायेनघटत्वाद्यवच्छेदकत्वं
वाविषयतायांसंसर्गमर्यादयाभासते । एवंचाश्रयत्व-
संबन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
त्वंघटस्य । अवच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्नाघटविशेष
णतापन्नबोधविषयत्वस्यया प्रकारतातन्निरूपितविशेष्य-
त्वंघटत्वस्य,घटविशेषणतापन्नबोधविषयत्वांशेऽवच्छेद्य-
त्वसंबन्धेनप्रकारत्वंवाघटत्वस्य । घटत्वबोधविषयत्व-
योःसंसर्गविधयाभासमानत्वंसमवायस्येतित्रितयमेव-
घटपदजन्यबोधविषयतायामुपयुज्यतइतित्रयाणांवा-
च्यतोपपत्तिः । घटघटत्वसंसर्गेषुसंकेतविषयतानां
मिथोवैलक्षण्येऽपितन्निरूपकबोधविषयतायाऐक्याच्छ-
क्त्यैक्यप्रवादःनतुसंकेतैक्याच्छक्यतावच्छेदकभेदे-
नापिशक्तिभेदानुपपत्तेः भगवत्संकेतस्यैक्यात् । तदंशे-
आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपि-
तसंकेतविषयतावगाहिज्ञानस्यैवपदार्थान्तरान्वयबोधो-
पयोगित्वमितिशक्तिभ्रमंविनानपदार्थतावच्छेदकेप १

अतोविशेष्यदलम् । तदंशे आश्रयत्वसम्बन्धेनेति । आश्रयत्वसम्ब-
न्धःस्वरूपसम्बन्धः । नपदार्थतावच्छेदकेपदार्थान्तरान्वयइति ।

पार्थान्तरान्वयः ॥ यत्तु तदंशे संकेतमुख्यविशेष्यताग्र-
हस्तदितरान्वयबोधप्रयोजकः । लोमादिमान् पशुपदाद्
बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतलोमाद्यंशे बोधविषयतायाः-

घटो नित्यः पशुर्न पशुरित्यादौ घटत्वे नित्यत्वस्य लोमादौ पशुभे-
दस्याबाधितत्वेऽपि नान्वयबोध इत्यर्थः । अथ पदार्थोपस्थितियोग्य-
ताज्ञानादेः सत्त्वे न कथं न पदार्थान्तरान्वयबोधः कार्यकारणभा-
वं विना कथामात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तत्पूर्ववर्ति-
उदासीनघटज्ञानादेरपि प्रयोजकत्वापत्तिः । अत्र केचित् ।
आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्व-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तासंबन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्-
किञ्चित्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
ग्रहस्य विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वोपगमात् न घटत्वलोमादौ प-
दार्थान्तरनित्यत्वपशुभेदान्वयः । एतादृशकार्यकारणभावग्राह-
कमेव तादृशं वाक्यम् । न च गङ्गापदजन्यतीरादौ पदार्थान्तरान्व-
यानुपपत्तिः तत्राश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्पदजन्यबोध-
विषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्य विशेष्यतासम्बन्धे-
नासत्त्वादिति वाच्यम् । ज्ञाने तत्पुरुषीयत्वानिवेशादन्ततो-
भगवतस्तीरादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ताग्रहस्य विषयतासम्बन्धेन तत्र सत्त्वादित्याहुस्तन्न । ज्ञाने तत्पुरु-
षीयत्वानिवेशे पशुर्न पशुरित्यादौ पदार्थतावच्छेदकलोमादौ प-
शुभेदान्वयापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्राप्यन्ततो भगवतो लोमादिपद-
जन्यबोधवियत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्य विशेष्यता-
सम्बन्धेन सत्त्वात् । परे तु सद्विशेष्यककिञ्चित्पदार्थप्रकारकज्ञा-

ब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यताकाश्रयत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
ग्रहत्वेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् न-
पदार्थतावच्छेदकघटत्वलोमादौ पदार्थान्तरान्वयः । नच लक्ष्य-
तावच्छेदकेऽपि पदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नतया घटादियत्किञ्चि-
त्पदलक्ष्यतावच्छेदकलोमादौ पदार्थान्तरान्वयापत्तिः तत्र लो-
माद्यवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यताग्रहस्याभावादिति वाच्यम् । तद्विशेष्यकपदार्थान्तरप्रकार-
कान्वयबोधं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकलक्षणाग्रहत्वेनापि प्रतिब-
न्धकत्वकल्पनात् । नच पशुपदजन्यस्य लोमपदजन्यस्य लोम्नि ला-
क्षणिकघटादिपदजन्यस्य * लोमादिमानेकत्ववान् लोम एकत्वव-
दिति समूहालम्बनेन शाब्दबोधे *लोमादिमति लाक्षणिकघटादि
पदजन्यस्य वा लोमत्वलाक्षणिकपदजन्यस्य लाक्षणिकलोमपदजन्यस्य
वा तादृशसमूहालम्बनेन बोधे लोम्नि एकत्वभानानुपपत्तिरिति वा-
च्यम् । तद्विशेष्यकपदार्थान्तरप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मिकशक्तिग्र-
हाभावविशिष्टस्य तद्धर्मिकलक्षणाग्रहाभावविशिष्टस्य तदवच्छि-
न्नविशेष्यकतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यताग्रहस्य तादृशता-
दृशग्रहाभावविशिष्टस्य तदवच्छिन्नविशेष्यकलक्षणाग्रहस्य च प्रति
बन्धकत्वकल्पनात् । नच यत्र लोमत्वेन लोमावच्छिन्नविशेष्यक-
तादृशविशेष्यताग्रहः शाब्दबोधे च लोमत्वेनैव घटादिभानं तत्र
लोमत्वेन घटपदार्थान्वयप्रसङ्गः तत्र घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकता-
दृशविशेष्यताग्रहाभावादिति वाच्यम् । यत्र यत्किञ्चित्तदवच्छि-
न्नाशक्यतावच्छेदकता तच्छक्यतावच्छेदकताया तादृशधर्मावच्छि-
न्नातदवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशग्रहं प्रति तदवच्छिन्नावच्छेदक-
ताकतादृशग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र स्वरूपतो घटत्वादेर्घटा-

दिपदघटकत्वावच्छेदकतातदनुरोधितद्विशेष्यकतादृशशाब्द-
बोधंप्रतिस्वरूपतस्तदवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशग्रहस्यप्रतिब-
न्धकत्वकल्पनम् एवंपदार्थतावच्छेदकतावच्छेदकलोमादा-
वितरान्वयबोधवारणायतद्विशेष्यकशाब्दबोधेतदवच्छिन्नावच्-
छेदकताकविशेष्यताकतादृशग्रहत्वेनप्रतिबन्धकत्वंकल्पनीय-
म् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । नचैतावतालोमविशेष्येतरा-
न्वयबोधवारणेपिपशुभेदादौसामान्यसामग्रीतः आधेयतासम्ब-
न्धेनलोमादिप्रकारताकान्वयबोधापत्तिर्दुर्वाराभेदविशेष्यके-
तरान्वयबोधेतदवच्छिन्नविशेष्यकतादृशग्रहरूपप्रतिबन्धका-
भावादितिवाच्यम् । इतरविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्रविशे-
षणतयानन्वयित्वरूपनियमान्तरेणतस्यवारणीयत्वादितिप्राहुः ।
वस्तुतस्तुपदार्थतावच्छेदकलोमादिधर्मिकेतरान्वयबोधस्याप्र-
सिध्यासामान्यसामग्र्याएवकार्य्योत्पत्तिव्याप्यत्वात् यत्रपशु-
पदस्यलोम्निलक्षणाशक्तिभ्रमोवातत्रपशुर्नपशुरित्यतोलोम्निपशु-
भेदान्वयप्रसिद्धिरितिचेत्तत्स्थलीयसामग्र्यालोम्निशक्तिभ्रमलक्षणा-
ग्रहघटिततयातत्स्थलीयसामग्र्यालोमावच्छिन्नवाचकपशुपद-
घटिततादृशवाक्यस्थलेऽभावात् नतादृशबोधोपपत्तिरिति, यत्र-
पशुर्नपशुरितिवाक्यघटकैकपशुपदस्यलोम्निशक्तिभ्रमोलक्षणाग्र-
होवापरपशुपदस्यलोमावच्छिन्नवाचकतातत्रलोमपशुभिन्नमि-
तिवत्पशुभिन्नंयत्लोमतद्वानितिबोधापत्तिः तादृशसाम-
ग्र्यास्तत्रापिसत्वादितिचेत्तादृशबोधस्याप्रसिद्धेरनापत्तिः पशु-
भिन्नलोमादिवाचकतदादिपदघटिततद्वानितिवाक्यतस्तत्प्रसि-
द्धिरितिचेत्तत्स्थलीयसामग्र्याविलक्षणानुपूर्वीप्रकारकज्ञाना-
घटिततयातादृशसामग्र्यास्तत्रासत्वात्नकाप्यनुपपत्तिः ।
एवञ्चपशुसुन्दरमित्यादौक्वचित्सौदर्य्यादिपदार्थतावच्छेदकेत-

प्रकारकत्वेपिलोमादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्यैवताद्दशवि-
षयताविशेष्यत्वं नतुमुख्यविशेष्यत्वमतःशक्तिभ्रमंविना
नलोमादिनापदार्थान्तरान्वयइतिताद्दशबोधविषय-
त्वप्रकारतायामाश्रयत्वसंसर्गावच्छिन्नत्वविशेषणमन-
र्थकमिति । तन्न । लोमपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छे-
दकत्वभवत्त्वित्यादिसंकेतविषयतातदवच्छेदकतासं-
सर्गकताद्दशबोधविषयत्वप्रकारकसंकेतमुख्यविशेष्यंलो-
मेतिज्ञानाल्लोमादिमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुदयात-
दाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नत्वं नताद्दशशाब्दबोधविषय-
त्वप्रकारतायामवश्यंनिवेशनीयतयातत्रलोमावच्छि-

रान्वयबोधसंभवेपिनक्षतिः ताद्दशबोधस्यपारमार्थिकतयात-
त्रताद्दशानुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानघटितसामग्र्याःप्रयोजक-
त्वादितिसुधीभिर्ज्ञेयम् । प्रकारत्वेपिति ॥ अवच्छेदकत्वसम्ब
न्धेनेत्यादि । नतुमुख्यविशेष्यत्वमिति । प्रकारतानवच्छिन्नविशे-
ष्यतायाएवमुख्यविशेष्यतात्वादितिभावः।तन्नेति । अथलोमपशु-
पदजन्यबोधविषतावच्छेदकंभवत्वेताद्दशाधुनिकसंकेतज्ञानस्य
लोमादिमानित्याकारकशाब्दबोधहेतुत्वंदुर्घटंलोमादिमदंशेता-
द्दशसंकेतविषयतायाअसत्त्वात् लोमादिमदंशेशाब्दबोधविषता-
प्रयोजकस्यतदंशेसंकेतविषयताकज्ञानस्यासत्त्वादेवंताद्दशाधु-
निसंकेतज्ञानस्यताद्दशशाब्दबोधहेतुत्वेलोमादिमतिभवन्मत-
सिद्धेतरान्वयप्रयोजकस्यतदंशेआश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोध-
विषत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयताशालिज्ञानस्यासत्त्वात्
एवंताद्दशसंकेतविषताज्ञानात् भवन्मतेतरेतरान्वयबोधाप-
त्तिरेवंलोमत्वावच्छिन्नधर्मिकताद्दशसंकेतविषयताज्ञानात्लो-

न्नविशेष्यकबोधस्यैवसंकेतविषतयाग्रहेणान्यादृशबो-
धोत्पत्तेरनुभवविरुद्धतयेष्टापत्तेरयोगात् । एवंचपदा-
र्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्यत्रपदार्थत्वं बोध-
विषयताश्रयत्वेनसंकेतविषयत्वम् । एकदेशत्वञ्चबो-

मादिमतोनुपस्थित्या कथंवातादृशसंकेतज्ञानात्लोमादिमतः-
शाब्दबोधः, हस्तीहस्तिपकसम्बन्धीत्याकारकज्ञानाद्धस्तिमतो-
ऽस्मृतेरिवतादृशसंकेतविषयतात्मकसम्बन्धज्ञानात् लोमादि-
मतःस्मृतेरनुभवविरुद्धत्वादितितादृशसंकेतज्ञानस्यतादृशशा-
ब्दबोधहेतुत्वंभवताऽपिनस्वीकार्यमित्येतन्मतेऽपिनतद्दोषदू-
तिमहदसमञ्जसम् । मैवं, लोमादिमन्निष्ठायापशुपदजन्यशाब्द-
बोधविषयतातदवच्छेदकंभवत्वित्याकाराधुनिकसंकेतस्वी-
कारात्नप्रथमदोषःआश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्र-
कारतानिरूपितसंकेतविषयताज्ञानस्येतरान्वयबोधप्रयोजक-
त्वमितियदुक्तंतत्राश्रयत्वंनस्वरूपसम्बन्धःकिन्त्वाधेयतानिरू-
पितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वंसर्वंत्रतादृशाऽधिकरण-
त्वस्यैवसंसर्गतयाभानोपगमात् । तथाचबोधविषयत्वविषय-
तानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वविषयतानिरूपितसं-
केतविषयताग्रहएवेतरान्वयबोधप्रयोजकःएवञ्चलोमलोमादि-
मन्निष्ठपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकंभवत्वित्याकारकसंके-
तेबोधविषयत्वेस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेय-
तासंसर्गेणलोमादिमतोभानेननद्वितीयदोषस्यावकाशः । अन्य-
थाघटपदंघटविषयकबोधजनकंभवत्वित्याकारकसंकेतज्ञानस्या-
पिभट्टाचार्यमतेहेतुतयातादृशसंकेतग्रहस्यलितादृशानुपपत्तिर-
शक्यसमाधिरेवेतितत्रापितादृशरीत्यैवानुपपत्तिःपरिहरणी-

धविषयता वच्छेदकत्वेन तथात्वरूपं तच्छक्यतावच्छेद-
कत्वमवधेयम्।

या। एवं लोमादिमानाधेयतासम्बन्धेन लोमविशिष्टमुख्यविशेष्य-
तानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपशुपदजन्यबोधविष-
यत्वप्रकारत्वावच्छिन्नायाऽधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-
तन्निरूपितविशेष्यतावानित्याकारकसंकेतविषयताग्रहोपगमेन-
नता तादृशज्ञानजन्यलोमादिमद्विशेष्यकपदार्थोपस्थितेरनुपप-
त्तिरितिनद्वितीयदोषःपदमादघातीतिसुधीभिर्ध्येयम्। इदंत्वव-
धातव्यम्। भट्टाचार्यानन्वयायिभिःप्राचीनैरेवसर्वत्राधिकरण-
त्वस्यसंसर्गतायाःस्वीकरणीयतयातदन्वयिभिर्नव्यैःसर्वत्राधिकर-
तायाःसंसर्गत्वस्यास्वीकरणीयतयाश्रयत्वस्यस्वरूपसंसर्गप-
रतयातादृशसंकेतग्रहस्यशाब्दबोधहेतुत्वेनभट्टाचार्यमतेतत्रेत-
रान्वयबोधप्रयोजकोघटएवेत्यकामेनापिभट्टाचार्यानुयायिना
तादृशसंकेतग्रहस्यशाब्दबोधहेतुत्वमुपगन्तव्यमितिसंकेतमुख्य-
विशेष्यताग्रहस्य इतरान्वयबोधप्रयोजकत्वमतेऽपिनदोषः परन्तु
घटपदंघटविषयकबोधजनकंभवत्वित्याकारकसंकेतग्रहस्यशा-
ब्दहेतुतयाःसर्वानुभवसिद्धतयातादृशसंकेतमुख्यविशेष्यतायाः प-
दएवसत्त्वे नतत्रेतरान्वयबोधप्रयोजकोदुर्लभः। नचस्वमतेऽपित-
त्रेतरान्वयबोधप्रयोजकोदुर्लभइतिवाच्यम्। स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नतादृशविषयतानिरूपितविषयताग्रहतादृशविषयता-
निरूपिताधेयसम्बन्धावच्छिन्नविषयताग्रहयोरन्यतरस्येतरान्वय-
बोधप्रयोजकत्वोपगमात्। एवञ्चलोमादिमन्निष्ठपशुपदजन्यबो-
धविषयतावच्छेदकंभवत्वित्याकारकसंकेतग्रहस्यशाब्दबोधप्रयो-
जकत्वोपगमेभट्टाचार्यमतेऽपिनदोषइतिचेत् एवमप्येतन्मते-
ऽपितादृशमुख्यविशेष्यताग्रहतादृशग्रहयोरन्यतरस्यप्रयोजक-

दकइत्यवधेयम् । अथघटत्वाद्युपलक्षितेद्रव्यपदशक्त्य-
वगाहिप्रमातोघटत्वादिप्रकारस्यघटादिपदशक्तिप्रमा-
तः कालिकादिसंबन्धेनघटत्वादिप्रकारकस्यचशाब्दबो-
धस्यवारणायतत्संबन्धेनतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधंप्रति-
तेनसंबन्धेनतद्धर्मविशिष्टांशेपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानं
कारणंवाच्यम् । विशिष्टांशेपदवाच्यतावगाहित्वं
चविशेषणीभूततत्तत्संबन्धतत्तद्धर्म्यंशेतदवगाहित्वंवा-
च्यन्नतुतेनसंबन्धेनतद्धर्मंधर्मितावच्छेदकीकृत्यैवतद-
वगाहित्वंघटत्वादिकंधर्मितावच्छेदकीकृत्यद्रव्यादि-
पदशक्तिज्ञानस्यापिकालिकसंबन्धेनघटत्वादिकंधर्मि-
तावच्छेदकीकृत्यघटादौघटपदशक्तिग्रहस्यापिचप्र-
मात्वेनोक्तातिप्रसङ्गावारणात् । एवमपिघटत्वांशे-
निर्धर्मितावच्छेदककात्मप्रमेयत्वादिधर्मितावच्छेदकका-
न्नघटादिपदनिरूपितवाच्यताग्रहात्तत्प्रकारकबोधवा-
रणायस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकबोधेघटत्वत्वाद्यवच्छि-
न्नधर्मिकवाच्यत्वग्रहापेक्षोपेया । तथाचघटत्वत्वाद्यनु-
पस्थितिदशायांशाब्दबोधानुपपत्तिः । नचघटपदांशेघ-
टादिवाचकत्वज्ञानमेवहेतुः । एवंचस्वरूपतोघटत्वादि-
प्रकारकबोधेवाचकतांशेस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकज्ञान-
स्यैवहेतुत्वमितिघटादिपदजन्यबोधेघटत्वत्वाद्युपस्थितेर्ना-

त्वोपगमेकोदोषइति । द्रव्यपदशक्यत्वावगाहिप्रमातइति ।
घटत्वावच्छिन्नद्रव्यपदशक्यत्वेभ्रमवतोद्रव्यादिपादाद्घटत्वा-
वच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधार्थंघटत्वावच्छिन्नेद्रव्यादिपदशक्ति-
ज्ञानस्यहेतुत्वमावश्यकमेवंचतादृशज्ञानस्याप्रमातयाऽभ्रान्तस्या-
पितादृशज्ञानात्घटादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तिरितिभावः ।

पेच्छे तिवाच्यम् । एवमपिघटादिपदांशेसमवायवाच-
कताप्रकारकज्ञानस्यशाब्दबोधेघटत्वादिसंबन्धतया
स्वरूपतःसमवायभानप्रयोजकतायावाच्यतयासमवा-
यवाचकताज्ञानेचवाचकतांशेस्वरूपतःसमवायस्य
प्रकारत्वासंभवेननित्यसंबन्धस्वरूपसमवायत्वेनैव
समवायावगाहितायाउक्तसमवायभानप्रयोजकत्व-
स्योपेयतयातदनुपस्थितिदशायांघटादिपदाच्छाब्द-
बोधानुपपत्तिरितिचेन्न । तत्सम्बन्धेनतद्धर्मप्रकार-
कशाब्दबोधेतत्संसर्गावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकता-
कस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छाविशेष्य-
तात्वावच्छिन्नसंसर्गकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठध-
र्मितावच्छेदकताकपदप्रकारकज्ञानत्वेनविषयता-

स्वरूपतोघटत्वप्रकारकबोधेवाचकतांशेस्वरूपतोघटत्वादिप्रका-
रकज्ञानस्यैवहेतुत्वमिति । घटपदंघटत्ववाचकमित्याकारक-
ज्ञानविषयस्यघटत्ववाचकत्वस्यघटत्वनिष्ठविषयतानिरूपिता-
वच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितबोधविषयत्वविषयतानिरूपिता
या बोधनिष्ठाविषयतातन्निरूपितजनकत्वविषयतानिरूपितवि-
षयतारूपतयातद्घटकावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपकविषयतया-
ऽऽधेयत्वसम्बन्धेनघटत्वस्यस्वरूपतःप्रकारकत्वंवाच्यं समवाया-
तिरिक्तसम्बन्धेनजात्यादेःस्वरूपतःप्रकारकत्वोगमादितिभावः ।
समवायवाचकताज्ञानेप्येवंरीत्यासमवायस्यप्रकारत्वंबोध्यम् ।
स्वरूपतःसमवायस्यप्रकारत्वासम्भवेनेति । जातीतरस्यस्वरूपतः
प्रकारत्वानभ्युपगमादितिभावः । तत्सम्बन्धेनतद्धर्मप्रकारक-
शाब्दबोधेइति । निर्द्धर्मितावच्छेदककाद्रव्यत्वादिधर्मितावच्छे

विशेषसंसर्गकार्यविशेष्यकशक्तिज्ञानस्यहेतुता । ई-
दृशशक्तिग्रहेचसम्बन्धघटकतयैवावच्छिन्नत्वांशेसमवा-
यभानात्स्वरूपतोऽपितस्यभानसम्भवेनसमवायत्वोस्थिते
नापेक्षेतिसामञ्जस्यात् । द्रव्यपदाद्द्रव्यंबोद्धव्यमित्या-
कारताप्रयोजकद्रव्यपदजन्यबोधविषयत्वीयभगवदि-
च्छाप्रकारतानघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठा अपितु
द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठैवेतिद्रव्यपदजन्यबोधी-
यघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभग-
वदिच्छानिरूपितविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गेणघटत्वा-
वच्छिन्नांशेद्रव्यपदप्रकारकंज्ञानंसंसर्गतावच्छेदकघट-
त्वावच्छिन्नांशेभ्रमएवेति । नचद्रव्यपदजन्यविभक्त्युप-
स्थापितैकत्वादिप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकबो-
धीयैकत्वावच्छिन्नविषयतासापिद्रव्यपदजन्यबोधी-
यद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनभगवदिच्छाविषयः ए-
वंचद्रव्यपदजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयत्व-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनैकत्वादि-
मतोद्रव्यपदवत्त्वाद्द्रव्यपदाद्भ्रान्तस्यपदान्तरानुप-
स्थितैकत्वेनप्रकारेणापिशाब्दबोधप्रसङ्गोदुर्वारएवेति-
वाच्यम् । *तत्पदजन्यतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेतद्धर्मि-

कत्वान्निरुक्तसंसर्गकघटपदप्रकारताकज्ञानाद्घटत्वादिप्रकार-
कशाब्दबोधवारणायतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छे-

---

* एतस्याग्रे ताद्दृशविशेष्यतात्वेन संबन्धतानुपगमात् ।
अथवा इति प्राचीन पुस्तकेष्वधिकः पाठः । तदनुरोधेन
टीकायां व्याख्यानम् ।

वच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वेन तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारता-
वगाहितादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकमिच्छा-
प्रकारकं ज्ञानं हेतुः। एवं चैकत्वादिप्रकारकद्रव्यादिपदज-
न्यबोधजनकशक्तिग्रहेण द्रव्यादिपदजन्यबोधविष-
यत्वनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नत्वेनैव तादृशविषयत्वमवगा-
हमानाया भगवदिच्छायाः प्रकारतायां द्रव्यत्वमात्रा-
वच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नायां बाधितस्यैकत्वावच्छिन्नत्वा-
वच्छिन्नत्वस्यावगाहनात्तस्य भ्रमत्वनिर्वाहेणातिप्रसङ्गा-
नवकाशात्। *यत्तु तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे स्व-
जन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्न-

कताकेति। तादृशविषयतात्वेन सम्बन्धतानुपगमादिति। स्वजन्य
बोधीयैकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया द्रव्यपदस्य-
संसर्गतानुपगमादित्यर्थः। तादृशविशेष्यताया द्रव्यपदस्य संसर्गतानु-
पगमे विप्रतिपन्नं प्रत्याह। यथवेति। भ्रमत्वनिर्वाहेणातिप्रसङ्गा-
नवकासादिति। तथा च अभ्रान्तस्य न तादृशशक्तिज्ञानादेक-
त्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधः भ्रान्तस्य भवत्येवेति ध्येयम्।
तादृशविशिष्टविशेष्यतासंसर्गताकेति। स्वजन्यबोधविषयत्व-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गताकइत्यर्थः। द्रव्यपदाद्गुणा-

* यत्तु पदार्थांशे घटत्वादिधर्मस्य शाब्दबोधप्रकारतायां-
तदंशे तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वमेव प्रयोजकम्। शक्यताव-
च्छेदकत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतावच्छेदकत्वम्। न तु बोधविषयतावच्छेदकतया संकेत-
विषयत्वरूपं विशेषणतया वाच्यत्वम्। तथा च तद्धर्मप्रकारक-
शाब्दबोधे तद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशविशेष्यतासंसर्गक-

त्वविशेषितविशेष्यतासंसर्गकपदशक्तिज्ञानमेवकारणमास्ताम् ॥ ईश्वरीयद्रव्यादिपदसंकेतस्यद्रव्यपदाद्द्रव्यम्बोद्धव्यमित्याकारएवनतुद्रव्यपदाद्घटोबोद्धव्यइत्याकारकोघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकइत्युपेयते । तथाचाभ्रान्तस्यनद्रव्यपदाद्घटत्वादिप्रकारकबोधप्रसङ्गः । तत्रतत्पदजन्यघटत्वादिप्रकारकबोधजनकशक्तिग्रहेणतत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाबाधितघटत्वावच्छिन्नत्वेनावगाहनात्तस्यप्रमात्वासम्भवादितिकिंप्रवृत्तिनिमित्तस्यवाच्यत्वोपगमेनेतिशक्यतावच्छेदकमवाच्यमेवेतिदीधितिकारमतम् । तन्न । एवंसतिशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेणैवहेतुत्वाद्यत्रद्रव्यपदाद्गुणवत्त्वादिनाद्रव्यंबोद्धव्यमित्याकारकआधुनिकः कस्यचित्सङ्केतोद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतासम्ब-

वन्त्वादिनाद्रव्यंबोद्धमित्याकारकइति ॥ द्रव्यंद्रव्यपदजन्यगुणाव-

शक्तिज्ञानमेवकारणमास्तांद्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नभगवत्सङ्केतविशेष्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वेपितस्यास्तादृशप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैवसम्बन्धता । नतुतादृशप्रकारतानिरूपितघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेनेतितादृशप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायांद्रव्यत्वादेरेवावच्छेदकत्वंनतुघटत्वादेरित्येववास्वीकरणीयमितिनोक्तातिप्रसङ्गइतिशक्यतावच्छेदकेशक्तिंदूषयतांदीधितिकृतांप्रत्यक्षमणिदीधितिप्रदर्शितमतं, तन्नशोभनमितिकाचित्कःपाठः ॥

स्येनगृहीतस्यचतादृशसंकेतग्रहाद् द्रव्यत्वेनद्रव्यबो-
धापत्तेर्गुणवत्त्वावच्छिन्ने तस्याग्रहादभ्रान्तपुरुषस्य
गुणवत्त्वादिप्रकारकबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । अथप-
दार्थांशेइवप्रकारीभूतधर्मांशेवाच्यत्वग्रहस्यापेक्षितत्वेआ-
काशपदाच्छब्दाश्रयतयाबोधानस्याच्छब्दाश्रयत्वस्याका-
शपदावाच्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अतएवतद्धारणाय

च्छिन्नबोधविषयतावद्भवत्वित्याकारकइति ॥ द्रव्यत्वेनद्रव्य-
बोधापत्तेरिति । द्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतोर्द्रव्यपदजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंस-
र्गकद्रव्यपदवत्ताज्ञानस्यसम्भवात्गुणप्रकारकज्ञानस्यतादृशसं-
केतेनावगाहनात्द्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवविरुद्धत्वा-
दितिभावः । ननुद्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधेद्रव्यत्वेतरधर्मावच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नद्रव्यपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-
पितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंसर्गकद्रव्यपदवत्त्वज्ञानस्यहेतु-
त्वोपगमान्न तादृशसंकेतज्ञानाद्द्रव्यत्वप्रकारकशाब्दबोधाप-
त्तिः, संकेतीयद्रव्यपदजन्यशाब्दबोधप्रकारतायाद्रव्यत्वेतरगुणा-
वच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वादित्यतआह । गुणवत्त्वादिप्रकारकशा-
ब्दबोधानुपपत्तेरिति । इदंत्ववधातव्यम् । गुणवत्त्वेनद्रव्यंबोद्ध-
व्यमित्याकारकाधुनिकसंकेतज्ञानाद्गुणवत्त्वप्रकारकशाब्दबो-
धोनभवत्येव । नचैवमनुभवापलापस्तादृशानुभवस्यैवासिद्ध-
त्वादनुभवेवातादृशाधुनिकसंकेतज्ञानस्यस्वातन्त्र्येणगुणप्र-
कारकबोधजनकत्वमङ्गीकार्यम् । नचतादृशाधुनिकसंकेतज्ञा-
नस्यस्वातन्त्र्येणहेतुतायां गौरवमितिवाच्यम् । गुणवान्द्रव्य-
पदजन्यबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकस्यबोधविषयत्वांशे-
गुणा वच्छिन्नत्वानवगाह्याधुनिकसंकेतज्ञानस्यभवतापिस्वात-
न्त्र्येणहेतुत्वस्य स्वीकार्यत्वात् । दीधितिकृन्मतेगुणविशिष्टश-

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवाच्यत्वेसतीतिविशेषणोपादान-
मितिचेन्न । शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमनङ्गीकृ-
र्वद्भिःप्राचीनैराकाशपदादाकाशांशेतदुपस्थाप्याप्र-
कारकशाब्दबुद्धेरेवोपगमात् । तदुक्तम् । अस्तुवाप-
दादपिनिर्विकल्पकमिति । निर्विकल्पकत्वंचतदं-
शेतत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वंनतुतदंशेसामान्यतोनिष्-
प्रकारकत्वं विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादीनांतदंशेप्रकार-
तायाश्चावश्यकत्वात् । तेनसमंपदार्थान्तरस्यसंसर्गान-
वगाहनेतादृशबोधस्यशाब्दत्वासंभवाच्च । वस्तुतस्तन्न-
निर्विकल्पकपदंतत्पदोपस्थाप्यार्थाविशेषितधर्मिविषयक-
शाब्दानुभवजनकनिर्विकल्प कस्मरणपरमतएवतत्रनिर्वि-
कल्पकरूपस्य स्मरणस्यानुपपत्तिःअनुभवस्यस्वसनामप्रका-

रिभ्रमतादृशसंकेतज्ञानयोर्हेतुत्वसम्भवात् । भवतातादृशा-
धुनिकसंकेतज्ञानाच्छाब्दबोधानङ्गीकारेदिधीतिकृतापिभवन्-
मतसिद्धतादृशाधुनीकसंकेतज्ञानाच्छाब्दबोधोनङ्गीकरणीयः ।
शाब्दत्वासम्भवादिति । आकाङ्क्षादिमत्पदप्रयोज्यपदार्थविषता-
निरूपितपदार्थविषयताशालिज्ञानस्यैवशाब्दत्वादितिभावः ।
स्वसमानप्रकारकत्वमात्रस्मृतिजनकत्वादिति । स्वसमानप्रकारक-
त्वञ्चस्वीयविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतावत्त्वम् । व्यापकत्वञ्च स्वाव-
च्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धेन । तादृशप्रतिबन्धकताचवह्नित्वावच्-
छिन्नत द्वह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनि-
ष्ठविषयताशालीच्छानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नतद्वह्निनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितपर्वतत्वाच्छिन्नपर्वतनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञान---
त्वावच्छिन्नतादृशज्ञाननिष्ठा, नचपर्वतोवह्निमानितिज्ञाननिष्ठा-

यापर्वंतोवन्हिमान्नेज्ञाननिरूपिताप्रतिबन्धकतातस्याअपिस्वीय-
विषयताव्यापकतयाताद्दशप्रतिबन्धकताभाववत्त्वस्यवह्नित्वा---
दिनाव ह्न्यन्तरावगाहिपर्वंतोवन्हिमान्वन्हिवत्पर्वंतवान्देश--
इति ज्ञानेपिसत्त्वात्ताद्दशज्ञानानामपिपर्वंतोवन्हिमान् इत्या-
कारकज्ञानसमानाकारकत्त्वापत्तिरितिवाच्यम् । स्वीयविषयता-
व्याप्यत्त्वस्यापिप्रतिबन्धकतायांनिवेशनीयत्वात्व्याप्यत्त्वमपि--
स्वा वच्छेदकविषयतासंबन्धेनग्राह्यम् । नचव्याप्यत्वमेवनिवे-
शनीयंकिंव्यापकत्वनिवेशेनेतिवाच्यम् । वह्नित्वे तद्वन्हिविष-
यकज्ञान निष्ठायावन्हित्वेनतद्वन्हिविषयकज्ञानंजायतामिती-
च्छानिरूपिताप्रतिबन्धकतातस्याअपिवन्हित्वेनतद्वह्न्यवगाहिप-
र्वंतोवन्हिमानितिज्ञानीयविषयताव्याप्यत्वेनवन्हिरितिज्ञान-
स्यापिपर्वंतोवन्हिमान्इतिज्ञानसमानाकारकत्वापत्तेः । न-
चवन्हिः पर्वंतश्चेतिसमूहालम्बनज्ञानसमानाकारकत्त्वं प-
र्वंतोवन्हिमान्इतिज्ञानेस्यात्ताद्दशसमूहालम्बनज्ञानीयविषय-
ता समनियतप्रतिबन्धकतासत्त्वादितिच्यम् । स्वीयविषयतासम-
नियतस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावत्त्वस्यवि वक्षितत्वात् पर्वंतवन्हि-
मन्निष्ठायाताद‍ृशेच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतातस्याः समूहाल-
म्बनज्ञानीयविषयतासमनियतत्वेपिताद‍ृशसमूहालम्बनज्ञाननि-
ष्ठत्वाभावात् । नचपर्वंतोवन्हिमान्इतिज्ञानस्यताद‍ृशज्ञानप्रका-
रीभूतवन्हिविषयकवन्हिरितिज्ञानस्यसामानाकारकत्वापत्ति-
रितिताद‍ृशज्ञानस्य वह्निरितिज्ञानीयविषयतासमनियततया-
वन्हित्वेनतद्वन्हिविषयकज्ञानंजायतामितीच्छानिरूपितप्रति-
बन्धकतावत्त्वादितिवाच्यम् । स्वीयविषयतासमनीयतस्वनिष्ठ-
प्रतिबन्धकतावत्त्वंसमानाकारकत्वं,प्रतिबन्धकतावत्त्वंचस्वाश्रय-

नकत्वादित्याद्यन्यप्रकारान्तरेण तादृशस्मरणमुपपा-
दितं मिश्रैः । अत्र च मतिज्ञात्यतिरिक्तस्य तस्य स्वरू-
पतः पदार्थान्तरे प्रकारकत्वासम्भवादाकाशवासीत्या-

प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्वरू-
पोभयसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्वाश्रयत्व ज्ञाभाववद्वृत्ति-
त्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन तथा च वह्निरिति ज्ञानीयविषयतास-
मनियतावह्निरिति ज्ञाननिष्ठाया निरुक्तप्रतिबन्धकतातद्वत्त्वस्य स्व-
रूपसम्बन्धे न पर्वतो वह्निमानिति ज्ञाने सत्त्वेऽप्युभयसम्बन्धेन त-
त्सम्बन्धघटकप्रथमाभावेन तद्वत्त्वविरहात् तथाहि स्वाभाववद्-
वृत्तित्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताश्रयीभूतायाप-
र्वतो वह्निमानिति ज्ञाननिष्ठावह्नित्वावच्छिन्नतद्वह्निप्रकारतानि-
रूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानं जाय-
तामितीच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतातद्वत्त्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठा-
वच्छेदकताकभेदवत्त्वविरहात् । पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानीय-
विषयतासमनियताया तादृशेच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरुक्त-
संबन्धेन स्वाश्रयप्रतिबन्धकतावत्त्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छे-
दकताकभेदवत्त्वसंबन्धेन तद्वत्त्वस्य वह्निरिति ज्ञानेऽपि सत्त्वात् व-
ह्निरिति ज्ञानस्यापि पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानसमानाकारकत्वा-
पत्तिरतः स्वरूपनिवेशनमिति सदेकपरिचिन्तितपद्धतिः । अन्य-
त्सुधीभिः शोधनीयम् । प्रकारान्तरेणेति । तद्धर्मनिष्ठप्रकारत्वा-
न्यप्रकारत्वानिरूपितद्विषयताशालिस्मृतिं प्रति तद्धर्मप्रकारेण तद्ध-
र्मानुभवः कारणमिति कार्यकारणभावकल्पनेन । न चैतादृशकार्य-
कारणभावकल्पनेऽपि क्वचित्तद्धर्मप्रकारेण क्वचित्तद्धर्माप्रकारेण स्मृ-
तिरित्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । तत्रोद्बोधकविशेषस्यै

दौशाब्दबोधानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवचपदार्थान्तरान्वयइतिनियमानुपपत्तिश्चेति पदार्थवत्तत्प्रकारीभूतधर्मांशेशक्तिग्रहापेक्षायांगोत्वादेर्गवादिपदवाच्यत्ववच्छब्दाश्रयत्वस्याप्याकाशपदवाच्यत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैवदीधितिकृतागुणटिपण्यांरूपग्रन्थेऽत्रेदन्तत्त्वमित्यादिना गोत्वादिनाशब्दाश्रयत्वस्याविशेषंव्युत्पाद्यप्रकाशस्यप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवाच्यत्वविशेषणोपादानंदूषितमेव । प्रत्यक्षमणिदीधितौचपदार्थांशेगोत्वादेः प्रकारतायांशक्यतावच्छेदकतायाःप्रयोजकत्वमुपगम्यशक्यतावच्छेदकेशक्तिर्दूषितैव । अत्रोक्तानुपपत्तिश्चिन्त्या । यत्तु शक्त्याकाशपदादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाप्याकाशबोधोभवतिनतुनियमतः शब्दाश्रयत्वेनैव तथासत्याकाशःशब्दाश्रयइतिप्रयोगस्यमुख्यतानुपपत्तिः प्रत्येकंनानाधर्मविशिष्टएवाकाशेतत्पदस्यनानाशक्तिकल्पनं नसंभवतिनानाधर्मावच्छिन्नैकधर्मिण्येकपदवाच्यतायाःक्वाप्यदृष्टत्वादितिशब्दाश्रयत्वोपलक्षितएवाकाशपदशक्तिरित्येवोपगतव्यम् । उपल-

---

वनियामकत्वात् आकाशवासीत्यादौ पाकाशपदस्यशब्दाश्रयत्वविशिष्टे लक्षणोपगमेनैवताद्दशस्थलेशाब्दबोधानुपपत्त्यभावादाह । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवेति । अत्रोक्तानुपपत्तिरिति ॥ गुणत्वत्वेनद्रव्यंबोद्धव्यमित्याकारकाधुनिकसंकेतग्रहात्द्रव्यत्वरूपेणशाब्दबोधापत्तिर्गुणरूपेणतदनुपपत्तिरूपा । अत्राप्युक्ताद्ाधिकृतभाववर्णनमनुमतव्यम् । शब्दाश्रयत्वोपलक्षितेचाकाशपस्यशक्तिरिति । शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्तावुपलक्षणत्वं

क्षणस्यापि विशिष्टावाचकपदजन्यशाब्दप्रकारत्वेन किंचि-
द्बाधकम् । नच शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्य वावि-
शेषात्प्रमेयात्वादेरप्याकाशपदजन्यानुभवप्रकार-
तापत्तिरितिवाच्यम् । तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदंशेऽ-
नतिप्रसक्तत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वावगाहित्वेनोप-
लक्षितशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वादिति, मन्न ॥ आकाशः श-
ब्दाश्रय इतिप्रयोगस्यमुख्यत्वासिध्याऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रत्वा-
काशपदवाच्यत्वाद्येकतररूपेणलक्षणायाएवतन्नोपगमा-
दिति ॥ यदिचाकाशःशब्दाश्रय इतिवाक्यस्यमाकाशप-
दंमुख्यमेवनिर्धर्मितावच्छेदकस्यान्वयबोधोनकुत्रापित-
दाकाशपदाच्छक्त्याऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाबोधनि-
र्वाहायविशिष्टावाचकाकाशादिपदस्यप्रकारांशेवाच्यत्वा-

शब्दाश्रय आकाशपदजन्यबोधविषयतावान्भवतु इत्याकारकभ-
गवदिच्छायांशाब्दबोधविषयतायामवच्छिन्नत्वसंबन्धेनानन्वयि-
त्वात् । तथाचाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्यापिसंकेत-
विषत्वात्आकाशपदात्तादृश्येणापिशाब्दबोधनिर्वाहः । उप-
लक्षितशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वादिति । शब्दाश्रय आकाशपदज-
न्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावान् इत्याकार-
कशक्तिज्ञानेविशेष्यतांशेव्यापकत्वसंबन्धेनधर्मितावच्छेदकस्य-
शब्दाश्रयत्वादेः प्रकारताशालिशक्तिज्ञानमेवहेतुः नतुशब्दा-
श्रयत्वेतादृशविशेष्यतानतिरिक्तवृत्तित्वावगाहिशक्तिज्ञानंत-
थासति अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्यद्रव्यत्वान तिरिक्ततयातच्च
तादृशशक्यतानतिरिक्त वृत्तिताविरहात्असंगतिः स्यादिति

नवगाहिशक्तिग्रहस्यैवतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यतत्प्र-
कारकान्वयबोधेहेतुत्वमगत्याङ्गीकार्यंविशिष्टवाचक-
गवादिपदस्यप्रकारांशेवाच्यत्वावगाहिशक्तिज्ञानमे-
वतत्प्रकारकान्वयबोधहेतुरितिनशक्तिभ्रमग्रहणा-
ग्रहावन्तरेणगवादिपदाज्ञोपदवाच्यत्वाद्यवाच्यधर्म-
प्रकारकोबोधः ॥ आकाशादिपदमिवगवादिपदमि-
पिविशिष्टावाचकमिति भ्रमवतोगवादिपदादवाच्य-
धर्मप्रकारकबोधनिर्वाहायतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे
तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहितत्पदवाच्य--
ताग्रहस्यहेतुत्वेपितद्धेतुतायांवाच्यतांशेविशेषणान--
न्तर्भावित्वावगाहित्वमप्यवच्छेदकमुपेयमतोऽवाच्य-
धर्मप्रकारकबोधहेतुगवादिपदशक्तिग्रहस्यभ्रमत्वनि -
यमः । अतोनाभ्रान्तस्यततस्ताद्दृशबोधइतिध्येयम् ॥
एवंमुखर्णाहलवहनयोग्यगवादिरूपविशेषपरसामा
न्यवाचकपदघटितंद्रव्यंनास्तिगौर्नास्तीतिवाक्यंप्रयु-

ध्येयम् । अथैतन्मतेआकाशपदादाकाशनिष्ठतद्व्यक्तित्वेनशाब्द-
बोधापत्तिः तत्रापितत्पदशक्यतानतिरिक्तवृत्तित्वस्यसत्त्वात्
यदिचाकाशनिष्ठतद्व्यक्तित्वंशब्दाश्रयत्वमेवतद्रूपेणाकाशपदा-
च्छाब्दबोधोभवत्येवेत्युच्यतेतदाशब्दध्वंसवत्त्वेनाकाशपदाच्छा-
ब्दबोधापत्तिरितिचेन्न । एतन्मतेतद्रूपेणापिशाब्दबोधस्येष्ट-
त्वादिति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यप्राक्तनशक्तिग्रहस्यैत्य-
नेनान्वयः । वाच्यत्वांशेविशेषणान्तर्भाविनावगाहित्वमिति ।
वाच्यत्वांशेगवादिपदजन्यशाब्दबोधविषयत्व प्रकारतानिरूपित-
विशेष्यता रूपगवादिपदवाच्यत्वघटकप्रकारतांशेविशेषणान्त-

ज्यतेतच्चविशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणैवविशेषधर्मस्य सा--
मान्यपदावाच्यतयाशक्त्यातद्रूपप्रकारकबोधानिर्वाहा-
त्। एवंयत्दुःखासंभिन्नसुखत्व ध्यानकर्मगोत्वादिशिष्ट
वाचकस्वर्गधेन्वादिपदंकेवलसुखत्वगोत्वाद्यवच्छिन्नतात्प
र्यात्प्रयुज्यतेतच्चलक्षणैव । शक्त्याप्रवृत्तिनिमित्तैकदे-
शंपरित्यज्य नबोधइत्यनुभवनिर्वाहायशुद्धतद्धर्मप्रकार
कबोधेतदन्यरूपावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नबोधविशेषवि--
षय त्वीयप्रकारतात्वेनप्रकारता घटितसंबन्धावगाहि
शक्तिज्ञानस्यकारण त्वमुपगन्तव्यं, शक्यतावच्छेद--
केशक्यत्वानभ्युपगन्तृमतेतादृशबोधेतद्रूपांशेसंकेत--
विशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानत्वेनहेतुत्वा

भाविवत्वा वगाहित्वंविशेषणमवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वरूपंतदन्य-
त्वरूपंतदनन्तर्भावित्वावगाहित्वं तदभावावगाहित्वमित्यर्थः ।
तथाचगवादिवाच्यधर्मप्रकारकशाब्दबोधेतादृशधर्मावच्छिन्न--
विशेष्यत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वाभावात् गवादिपदजन्यशाब्द
बोधविषयप्रकारतानिरूपिततादृशवाच्यत्वधर्मव्यापकविशेष्य-
ताप्रकारकशक्तिज्ञानंहेतुः पर्यवसितम्। एवंचगौर्गौपदजन्यबो-
धविषयतावान्भवत्वित्याकारकभगवदिच्छायांशाब्दबोधविषय-
तायांगोत्वावच्छिन्नत्वस्यभानात्तन्निष्ठप्रकारकतायामवच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नत्वस्यसत्त्वात् तदभावावगाहित्वं तच्चभ्रमएवेति-
भ्रान्तानांगवादिपदवाच्यधर्मप्रकारकबोधः । शब्दाश्रयः
आकाशपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवत्वित्याकारकभ-
गवदिच्छायांशाब्दबोधविषयत्वांशेकिंचिदवच्छिन्नत्वाभावा-
त् तत्रतादृशज्ञानंप्रमारूपमेवेति । एवंचगोत्वादि-
प्रकारकशाब्दबोधेउपलक्षित शक्तिज्ञानविशिष्टशक्तिज्ञान-

न्नातिप्रसंगइतितूक्तानुपपत्त्याहेयम् ॥ प्रामाकरास्तु धेनुपदस्यधानकर्मताविशिष्टएवशक्तिर्नतुगोत्वविशिष्टे, गोत्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वे नशक्तिनियन्तृकत्वाद्धानकर्मत्वस्यमहिष्यादिसाधारणत्वेपिधेनुपदान्नतद्बोधः ॥ नचधेनुपदाद्गोत्वप्रकारकबोधस्यानुभविकतयाधानकर्ममहिष्यादिमति देशेधेनुर्नास्तीतिविशेषदर्शिनांप्रयोगस्यमुख्यतयाचधेनुपदजन्यबोधेगोत्वभानमवश्यमङ्गीकरणीयम् ॥ तथा चधानकर्मत्वइवगोत्वेपिशक्तेरावश्यकता अशक्यस्यापिप्रकारतयाशाब्दबोधेभानोपगमेद्रव्यत्वप्रमेयत्वादेरपिप्रकारतयाशाब्दबोधेभानापत्तेरितिवाच्य-

योःपृथगेवहेतुत्वं परस्परव्यभिचारश्चविचिन्त्यवारणीयः सुधीभिः। उक्तानुपपत्त्या । गुणवत्त्वे नद्रव्यंबोद्धव्यमित्यादिनाउक्तानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अत्रापिदीधितिकृतोभिप्रायवर्णनमनुसर्तव्यम्। धानकर्मतावत्प्रकर्तृकदुग्धपानकर्मताविशेषणमिति । शक्यत्वेसतिशक्यतावच्छेदकंविशेषणमशक्यंसत्शक्यतावच्छेदकंशक्यतावच्छेदकं(?) तावधि:गोत्वस्यतत्त्वे नशक्तिनियामकत्वात् शक्तिनिष्ठविशेषणतातिरिक्तगवितरावृत्तित्वप्रयोजकत्वात्विशेषणभिन्नवृत्तित्वविशिष्टशक्तिव्यापकत्वादितियावत् । धानकर्मताविशिष्ट गविलक्षणयापिविशेष्यदर्शिनामपिप्रयोगसंभवादाह । मुख्यतयाचेति। अनतिरिक्तवृत्तित्वनियतत्वादिति। अथगोत्वस्येवधानकर्मत्वस्यापिशक्यतावच्छेदकतयाशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्य धिकरणयोः धानकर्मत्वगोत्वयोः महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयत्ववह्नित्वयोरिवातिरिक्तवृत्तित्वसम्भवात् कथमवच्छेदकतायामनति-

म्। अशक्यस्यभानेशक्यतावच्छेदकत्वस्यनियामकत्वात् ॥ गोत्वस्यचाशक्यत्वेशक्यतायामवच्छेदकतात्मकसंबन्धविशेषोपगमात् ॥ नचगोत्वस्यवृषभादिसाधारणस्यातिप्रसक्ततयाशक्तौनावच्छेदकतासंभवइतिवाच्यम्। अवच्छेदकत्वस्यप्रकृतेनतिप्रसक्तत्वानियतत्वान्नियतत्वेवाधानकर्मत्वसहितस्यैवतस्यावच्छेदकत्वोपगमात् ॥

अथगोत्वमेवशक्यं धानकर्मत्वमेवशक्त्युपाधिरितिवैपरीत्यमेवकुतोनस्यात् वस्तुतोधानकर्मत्वापेक्षयालाघवेनगोत्वस्यैवशक्यत्वमुचितम् नचगोत्वमतिप्रसक्तंधानकर्मत्वंचधानकर्मव्यक्तिभेदेनभिन्नंभिन्नमिति

रिक्तवृत्तित्वस्वीकारः कथंधानकर्मताविशिष्टगोत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमइतिचेद् न। धानकर्मत्वविशेषणविधयाविलक्षणावच्छेदकत्वंगोत्वे उपाधितयाविलक्षणा वच्छेदकत्वशक्यतावच्छेदकत्वमित्युभयसाधारणस्यासत्त्वात्। तादृशतादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणंप्रत्येकमेवेतिगोत्वस्यशक्यतानतिरिक्तवृत्तितयातादृशावच्छेदकत्वासंभवादवच्छेदकतायाअनतिप्रसक्तत्ववृत्तित्वनियतत्वस्वीकारात् धानकर्मत्वसहितगोत्वस्यावच्छेदकत्वस्वीकाराच्च। शक्यत्वेसतिशक्यवृत्तित्वंविशेषणत्वम्। नत्ववच्छेदकत्वमघटतमितिधानकर्मत्वे अवच्छेदकत्वस्यैवाभावात्तथास्वीकारइतिकेचित्। धानकर्मत्वसहितस्यैवतस्यगोत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमात्। तथाचधानकर्मत्वगोत्वोभयमेवशक्यतावच्छेदकमितिभावइत्यपिपङ्क्तिव्याख्यांकुर्वन्त्यन्ये। अथगोत्वमेवशक्यमिति। यद्यपिगोत्वविशिष्टमेवशक्यमित्येववक्तुमुचितं तथापिगोत्वविशिष्टस्यशक्यत्वेगोत्वस्यापिशक्यत्वमाव

गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमितिनवैपरीत्यमितिवाच्यम्। तस्या तिप्रसक्तत्वेपिशक्यत्वोपगमेक्षतिविरहात् ॥ वृषभादिबोधस्यशक्त्युपाधिधानकर्मत्वस्यापिप्रकारतयावारणात्। नचगोत्वस्यैवशक्यत्वेजातिशक्तैवव्यक्तिलाभसंभवेनान्यलभ्यतयागवादिपदवद्व्यक्तिशक्त्युच्छेद प्रसङ्गः तथाचधानकर्मत्वस्यजातिनिष्ठशक्यताव्यधिकरणत्वेनशक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्यावृषभादिबोधो दुर्वारएवेतिवाच्यम् ॥ एतदनुरोधेनान्यलभ्यत्वेपिव्यक्तौशक्तिस्वीकारादितिचेन्न ॥ यद्धर्मविशिष्टेशक्तिस्तद्धर्माश्रयस्ययावतएवशक्यत्वनियमेनगोत्वस्यशक्यत्वेच वृषभादेरपितथात्वापत्तेः ॥ धानकर्मत्वविशिष्टाया गोःशक्यत्वेचगोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामेव विशेषणतयातासांचमहिष्यादिव्यावृत्ततयामहिष्यादेःशक्यतापत्तिविरहादितिवदन्ति ॥ तन्मतेयद्यपिशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोः कारणतावच्छेदकभेदेनगौरवंनबाधकं, भगवद्विद्वेषिणांमीमांसकानांशक्तेः संकेतानात्मकतयातयोरेककारणतायाः कथमप्यसंभवात् ॥ तथापिगोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामनतिप्र-

श्यकमिति । सामानाधिकरण्येनगोत्वमेवेति । तथाचतादृशसंबन्धेन गोत्वविशिष्टधानकर्मकत्वमेवगोनिष्ठधानकर्मत्वव्यक्तीनामनुगमकमितिभावः। अशक्यंशक्यानुगमकमितिमीमांसकसिद्धान्तानुसारेणोत्तरयति । अशक्येनेति । सत्युच्छेदकप्रसंगादिति । तथाचतादृशनियमानुसारेणैवतेषांविशेषणेशक्तिस्वीकारः, अशक्येनअशक्यानुगमेचविशेषणेशक्तिविरहेपितेनरूपेणशक्त्यनुपगमसं-

सत्तानुगमकरूपाभावान्नशक्यत्वप्रसङ्गः । नचसामाना
धिकरण्ये नगोत्वमेवधानकर्मतात्वसहितंधानकर्मता
विशेषाणामनुगमकमितिवाच्यम् । अशक्येनशक्या-
नुगमेसर्वत्रैवविशेषणेशक्त्यवच्छेदप्रसंगात् ॥ अतिप्र-
सक्तेनापिधानकर्मतात्वेनविशिष्टे धानकर्मतावि-
शेषेशक्तिग्रहोपगमेलाघवाद्गोत्वविशिष्टे एवगोविशेषे
शक्तिर्धानकर्मत्वमेवशक्त्युपाधिरित्येवमुचितम् । अन-
नुगतेनधानकर्मतात्वेनशक्तिग्रहोपगमेचापूर्वव्यक्ते--
रलाभप्रसंगइत्यनुपपत्तिश्चिन्तनीया ॥ यथानानाधर्मवि
शिष्टैकधर्मिवाचकपदाच्छक्तिप्रमातोनैकंपरित्यज्या-
परधर्मःप्रतीयतेतथाचन्द्रत्वसूर्यत्वनानाधर्मविशिष्टना-
नाधर्मिवाचकपुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वादिकं परित्यज्य
नसूर्यत्वादिप्रकारकबोधः । अथहरिपदशक्तिज्ञानादिवार्कः
पुष्पवन्तपदवाच्यइत्याकारकशक्तिज्ञानात्केवलसूर्यत्वा-
दिप्रकारकबोधोदुर्वारएव । नचपुष्पवन्तादिपदशक्ति
ज्ञानेनसूर्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधजननेचन्द्रत्वादि--
प्रकारकशक्तिज्ञानादेरपिसहकारितोपगमान्नातिप्रसंगइ-
तिवाच्यम् । हर्यादिपदवन्नानार्थताग्रहदशायांभ्रान्तस्य
केवलसूर्यत्वादिप्रकारकग्रहस्याप्युत्पत्तेः । एवंतत्पदस्यना-
नार्थताप्रसंगोदुर्वारः । नचार्थद्वयतस्यएकस्याएवशक्तेरुप-
गमान्ननानार्थता, नानाशक्तिमतएवनानार्थत्वादि-
तिवाच्यम् । शक्यतावच्छेदकभेदेनशक्तिभेदस्यावश्यक-
त्वात् । अवच्छेदकभेदस्यावच्छेद्यभेदनियतत्वात् ।

भवात् व्यर्थविशेषणेशक्तिस्वीकारइतिभावः ॥ पुष्पवन्तश
क्तिंविचारयितुंभूमिकांरचयति । यथानानेति । केवलतद्धर्म--

अन्यथा सूर्यादिपदेष्वपि शक्त्यैक्यापत्तेः ॥ अत्र शक्त्याख्य
पदार्थसंबन्धान्तरवादिनो मीमांसकानुयायिनः ॥
यथाधानकर्मत्वगोत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकभेदेऽपि
धेन्वादिपदानां न शक्तिभेदः । अवच्छेदकताया व्यासज्य-
वृत्तित्वात्तथा वापि चन्द्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासज्यवृत्तिशक्यता-
वच्छेदकतास्वीकारान्न शक्तिभेदः, न वा एकं परित्यज्या-
न्यप्रतीतिः, केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधे केवलतद्धर्मे श-
क्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् । चन्द्र-
त्वसूर्यत्वोभयांशे शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य-
चोभयप्रकारकबुद्धित्वं कार्यतावच्छेदकमतस्तादृशशक्तिज्ञा-
नाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नान्वयबोधौपयिकयोग्यताज्ञानादसत्त्वे ·

शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यनन्तरं
नाभ्रान्तानां शक्तिप्रमातः पुष्पवन्तपदात् केवलसूर्यत्वादिप्रकार-
कबोधद्रूतिपूरणीयम् । अतो न पञ्चम्यर्थद्वयासङ्गतिरिति । उभ-
यप्रकारकबुद्धित्वमिति । अत्र घटपदं चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नश-
क्यताकमिति ज्ञानजन्य चन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकबोधे चन्द्रसूर्यप--
दाधीनबोधे च व्यभिचारवारणाय पुष्पवन्तपदधर्मिकतादृशशक्ति
ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रका
रकत्वस्य प्रत्येकविषयकत्वस्य निवेशनं निष्प्रयोजनमिति चेन्न । ता
दृशशक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वमात्रस्य तादृशशक्तिज्ञ नकार्यताव-
च्छेदकत्वे तादृशशक्तिज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यग्रहदशायां तादृशश-
क्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नस्योत्पन्नतया अप्रामाण्यग्रहा-

नसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसङ्गः। नानार्थपदाच्चप्रत्यये कथ-

---

भावविशिष्टतादृशज्ञानस्य व्यभिचारात्कार्यतावच्छेदके चन्द्र-
त्वसूर्यत्वादिरूपविषयविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वात् । नचाप्र-
माण्यग्रहास्कन्दिततादृशशक्तिज्ञानोत्तरं चन्द्रसूर्यादिपदाधीनच-
न्द्रत्वसूर्यत्वादिप्रकारकबोधः तत्र तादृशविषयविशेषनिवेशेपि व्य-
भिचारः। अतस्तद्वारणायाप्रमाण्यग्रहाभावविशिष्टतादृशशक्ति
ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रमाण्यग्रहाभावविशिष्टतादृशशक्तिज्ञा
नकार्यतावच्छेदके निवेशनीयतया विषयविशेषनिवेशेपि नोक्तस्थ-
लेव्यभिचार इति वाच्यम्। अप्रमाण्यज्ञानात्तत्तच्छक्तित्वेनोत्तेज-
कत्वपक्षे तादृशस्थले तत्तदप्रमाण्यज्ञानानामुत्तेजककोटावप्रवेशा-
देव तत्र व्यभिचाराभावात् । एवञ्च तादृशशक्तिज्ञानाव्यवहितो
त्तरत्वमात्रस्य कार्यता वच्छेदकत्वे तादृशशक्तिज्ञानधर्मिकाप्रमा-
ण्यग्रहदशायां तादृशाप्रमाण्यज्ञानव्यक्तेरनुत्तेजकत्वे तदुत्तरं चन्द्र-
त्वसूर्यत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः। उत्तेजकत्वे तादृशशक्तिज्ञा
नाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नस्योत्पन्नतया व्यभिचार इति तद्वार-
णाय तादृशाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशशक्तिज्ञानाव्य-
वहितोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशाप्रमाण्यग्रहाभावविशि
ष्टतादृशशक्तिज्ञानत्वेन कार्यकारणभावकल्पने कार्यतावच्छेद-
के तत्तदप्रमाण्यग्रहाभावनिवेशापेक्षया लाघवात्कार्यतावच्छेद-
के चन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकशाब्दत्वनिवेशो युक्त इति दिक्॥ नसूर्यत्वा

नास्ति वन्हिर्नास्तीत्याकारकमहानसीयत्ववन्हित्वादि-
विशेषणपुरस्कारेण पृथक्पृथक्प्रतियोगिविषयकं ज्ञा-
नं महानसीयत्ववन्हित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकं विशेषाभावं नावगाहते, अपितु शुद्धवन्हित्वा-
वच्छिन्नाभावमेवेति कथं दिवाकरनिशाकरशक्तं पुष्प-
वन्तपदमित्यादिशक्तिग्रहे चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन्शु -
क्यतावच्छेदकतापर्याप्तिभानम् । तत्र धर्मिणोश्चन्द्र-
सूर्ययोर्भेदेन तन्निष्ठविशेष्यतायाऐक्यासम्भवादिति
चेन्न । यतो यत्रावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मान्तरध-
र्मितावच्छेदकतया धर्मद्वयादेर्भानं तत्र भिन्नधर्मिविशे-
षणतापन्नेष्वपि तावद्धर्मेष्वेकावच्छेद्यतानिरूपितावं-
च्छेदकत्वपर्याप्तिः प्रतीयते । कथमन्यथा घटपटौ न स्त
इत्याकारकोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतीतौ घटपटादिरूपप्र-
तियोगिविषयताभेदेपि अभावविषयतायाऐक्यात्स-

त्तिरिति वाच्यम् । पारमार्थिसामग्रीवविशेष्यसामग्रीसमवहि
ताया स्सामान्यसामग्र्या अपि कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वात्, अतएव म-
थुरानाथतर्कवागीशेनापि सामान्यलक्षणायांज्ञानलक्षणावि-
चारे विशेषसामग्रीसमवहितायाः सामान्यसामग्र्याः फलो-
पधायकत्वाद्यभिहितम् । तथा च चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयांशे शक्यताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयकत्वस्य कार्यताव-
च्छेदकत्वे चन्द्रत्वाद्यन्वययोग्यताविरहे तादृशतादृशविशेषसामा-
ग्रीसमवहितायाः सूर्यत्वादिप्रकारकान्वयबोधजनकबाधनिश्चया-

मूहालम्बनविलक्षणायामुभयत्वादिधर्मितावच्छेदक-
तयाभासमानघटत्वपटत्वादिषु गाद्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतापर्याप्तिभानम् । एवंचद्विवाक्यरौन-
ध्याकरयोःशक्तमेतत्पदमित्याकारकशक्तिग्रहेविषय-
तायाऐक्यात्समूहालम्बनविलक्षणोभयत्वधर्मिताव-
च्छेदकतापन्नचन्द्रत्वसूर्यत्वयोःशक्यतावच्छेदकत्वप-
र्याप्तिभानमविरुद्धमितिनदोषः । नचैवमुभयाभाव-
प्रतियोगितायामुभयत्वस्येवप्रकृतेउभयत्वस्याप्यव-
च्छेदककोटिप्रवेशप्रसङ्ग इतिवाच्यम् । अभावबुद्धौप्र-
तियोग्यंशेउपलक्षणस्याप्रकारत्वनियमादुभयत्वस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् । शक्तिग्रहेचशक्यां-
शेउपलक्षणस्योभयत्वस्यप्रकारत्वोपगमेनतस्यशक्यता-
वच्छेदकत्वात् ॥ अस्तुवाप्रकृतेउभयत्वसहितमेवच-
न्द्रत्वसूर्यत्वोभयंशक्यतावच्छेदकंद्वावित्यन्वयपुष्पव-
न्तावित्यत्रापिप्रकृतविभक्तिभ्यामुपस्थितस्यद्वित्वस्यस-
क्तदेवभानंविरुद्धयोरैकावच्छेदत्वपर्याप्तिरपिघटत्वप-
टत्वाद्योरुभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-
वत्प्रकृतेनविरुध्यते । नचघटपटौनस्तइत्यत्रोभयत्व-
एवप्रतियोगितावच्छेदकत्वंभासतेनतुविरुद्धघटत्व-

भावादिघटितसामग्रीसत्त्वात् सूर्यत्वादिप्रकारकान्वयबोधप्रस-
ङ्गोदुर्वारएवेतिदिक् ।

पटत्वादाविति वाच्यम् । केवलोभयत्वेतादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकतायाअपर्याप्तेः । कथनमन्य-
थायत्किंचिदुभयवतितादृशाभावप्रतीत्युपपत्तिः ।
नचसामानाधिकरण्यसम्बन्धे नघटत्वपटत्वरूपावच्-
छेदकतावच्छेदकधर्मेणव्याप्तत्वोभयत्वविशिष्यस्यै-
वतत्त्वावच्छेदकत्वमप्रतीयतइतिवाच्यम् । तेनतेनप्र-
कारेणतत्तत्त्वोभयत्वस्याभानात् । तत्तद्रूपाणांध-
र्मिविशेषणतयैवभानात् । अतिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण
भासमानेनावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानानुपगमात् । तत्त्वो
भयत्वविशिष्टेऽभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्युप-
गमेऽप्युभयत्वविशिष्टएवशक्यतावच्छेदकतापर्या-
प्तिसम्भवाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरवच्छेदकताविशेषण-
तयैवशाब्दबोधोपपत्तेः ॥ नचशक्यतावच्छेदकताव-
च्छेदकमवच्छेदकविशेषणतयैवभासतइतिचन्द्रत्व-
सूर्यत्वयोरन्यथात्वेचन्द्रसूर्यांशप्रकारतयाशाब्दबोधे
भानानुपपत्तिरितिवाच्यम् ॥ तयोरवच्छेदकत्वेपि
शक्तिग्रहेऽवच्छेदकतायाश्चन्द्रसूर्यविशेषणतयैवभाना-

व्याप्तत्वस्य । विशिष्टस्याअतिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण । उभयत्वेन ।
ननुघटपटोभयन्नास्तीतिप्रतीतौघटपटत्वोभयधर्मितावच्छेदक-
त्वोभयत्वभाने उभयत्वेपिसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनघटत्वपट-
त्वयोर्भाननैयत्यात् तद्रूपेणोभयत्वविशिष्टेऽवच्छेदकत्वभा-
नसम्भवादाह । उभयत्वविशिष्टइति । शक्तिग्रहे । चन्द्रसूर्योभयं-
पुष्पवन्तपदशक्यमितिग्रहे ।

त् शाब्दबोधेऽपि तद्विशेषणतयैव भानसम्भवात् ॥
अथ शक्तिग्रहे साक्षाच्छक्यतानवच्छेदकस्य तदुभयस्य शक्य-
चन्द्रसूर्यांशे साक्षात्प्रकारतया भानं न सम्भवतीति चेत् घटपटौ-
न स्त इत्यादौ घटत्वपटत्वयोः साक्षात्प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वमन्तरेण प्रतियोगिविशेषणतया भानासम्भवस्तुल्य एव *
इत्याहुः ॥ ज्ञानशक्तिवादिनस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकार-

भानसम्भवादिति । तथा चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितद्वित्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति चन्द्रसूर्योभयत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्य सम्बन्धावच्छिन्नचन्द्रत्व-
सूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वविशिष्टावच्छेदकताकपुष्पवन्तपदशक्य
ताज्ञानत्वेन हेतुतोपगमे शाब्दबोधे तादृशशक्तिज्ञानसम्भवादिति
भावः । भानासम्भवस्तुल्य एवेत्याहुः । तथा च साक्षात्प्रतियोगि-
तानवच्छेदकस्य प्रतियोग्यंशे भानवत्साक्षाच्छक्यतावच्छेदकस्य श-
क्यांशे भानमविरुद्धमिति भावः । न च तादृशकार्यकारणभावबला-
च्छाब्दबोधे शक्यतावच्छेदकचन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारेण चन्द्रसूर्यो-
भयोर्भानोपपादनेऽपि शक्यतावच्छेदकप्रकारतया शक्यतावच्छे-
दकं प्रकारतावच्छेदकतया शाब्दबोधे भासत इति नियमभङ्ग इति
वाच्यम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकता-
वच्छेदकस्थल एव तथा नियमादित्यभिप्रायः ।

---

* अथ द्वित्वान्तर्भावेण पुष्पवन्तपदशक्तौ विभक्त्युपस्था-
पितद्वित्वानन्वयप्रसङ्ग इति चेदेवमेव द्वित्वादित्वद्वि-
वचनस्य साधुत्वार्थकत्वोपगमादित्यधिकं क्वचित् ।

ज्ञानशक्तिवादिनस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभय-
प्रकारकज्ञानमेव पुष्पवन्तपदशक्यं, पुष्पवन्तपदमु-
भयप्रकारकज्ञानशक्तमित्याकारकशक्तिग्रहस्य तादृ-
शज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तादृशव्युत्पत्ति-
मतो नैकैकबोधापत्तिरतादृशस्य च भवत्येव तादृशो-
बोधः । न चैवमपि पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वप्रकारकज्ञा-
ने शक्तमित्यादिबोधस्य प्रमात्वाच्छक्तिभ्रमं विना प्रत्येक-
बोधानुदय इति कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । केवल-
चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनि-
रूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । प्रकृते-
तूभयप्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूपकतावच्छेदक-
त्वपर्याप्त्यभ्युपगमात् तादृशचन्द्रत्वप्रकारक-
ज्ञाने शक्तमित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वनियमादित्याहुः ॥
वस्तुतस्तु पुष्पवन्तपदाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वा-
वच्छिन्नविषयकबोधो भवत्वित्याकारक एव तादृशपदे-
भगवत्सङ्केतः केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्तत-
त्पदजन्यत्वेन न विषय इति तादृशपदान्न तथाविधो बो-
धः । न च तादृशपदजन्यत्वेन केवलचन्द्रत्वावच्छिन्न-
विषयकबोधस्य सङ्केताविषयत्वेऽपि चन्द्रत्वावच्छिन्नवि-

शक्तिज्ञानशून्यस्य । तादृशो बोधः । चन्द्रसूर्यत्वोभयप्रकारकबो-
धः । इत्याकार इति । चन्द्रत्वावच्छिन्नचन्द्रनिष्ठविशेष्यताकसूर्य-
त्वावच्छिन्नसूर्यनिष्ठविशेष्यताकबोधो भवत्वित्याकारक एवेत्यर्थः ।

षयकत्वेन सङ्केतविषयकग्रहस्य चन्द्रत्वादिप्रकारक-
बोधजनकस्य सूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषयक-
त्वेन सङ्केतग्रहघटितसूर्यत्वाद्यवच्छिन्नबोधसामग्र्या-
मसत्यामपि सम्भवात्तद्बलेन भ्रान्तस्य केवलचन्द्रत्वावच्-
छिन्नविषयकशाब्दबोधो दुर्वार एवेति वाच्यम् । तत्प-
दजन्यकेवलचन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्पदजन्यकेवल-
चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयतावच्छेद
कताकत्वप्रकारकसङ्केतविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात् ।
पुष्पवन्तपदजन्यत्वघटितभगवत्सङ्केतविषयतावच्छेद
कशरीरे च सूर्यत्वावच्छिन्नविषयकचन्द्रत्वावच्छिन्नविषय
कत्वयोर्द्वयोरेकत्र निवेशात्तत्पदजन्यप्रत्येकधर्माव-
च्छिन्नविषयकबोधत्वे विषयतावच्छेदकत्वतापर्याप्तिवि-
रहात् तदंशे तत्पर्याप्त्यवगाहिग्रहो भ्रम एवेति न
शक्तिप्रमातः प्रत्येकधर्मप्रकारकबोधापत्तिः । तत्पदजन्य-
चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्व-

अतश्चन्द्रसूर्ययोर्भगवतः सङ्केतविषयतारूपशक्तेर्नानुपपत्तिरि-
ति ध्येयम् । तादृशशक्तिज्ञानं चन्द्रसूर्योभयं चन्द्रत्वावच्छिन्नच-
न्द्रनिष्ठविशेष्यताकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयताकबोधत्वपर्याप्त्य-
वच्छेदकताकास्वजन्यप्रकारता निरूपिताया विशेष्यतातन्नि-
रूपितविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषतानिरूपिततन्निरूपितत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन पुष्पवन्तपदं वदित्याकारकम-

पर्याप्तविषयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसंकेतपदस्य चोधर्मप्रकारकबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमतो न तद्घटितसामग्रीबलादेकधर्मावच्छिन्नान्वयबोधस्य किंचित्कारणविरहदशायामपरधर्मप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः । उभयविषयकत्वावच्छिन्नाया बोधनिष्ठसंकेतविषयताया ऐक्याच्छक्त्यैक्यमिति न तत्पदस्य नानार्थतेति संकेतशक्तिपक्षे रमणीयः समाधिः । एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरकोशोक्तिपदं शक्तिपरम् । पुष्पवन्तपदं पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यपरं द्वितीयाविशेषणे । तथा च सूर्याचन्द्रमसौ एकशक्त्या पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयेतात्पर्याच्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरेकशक्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वलाभः । तस्मान्न नानार्थं द्विवचनात् एकधर्ममात्रप्रकारकबोधः । नानार्थशतो न चन्द्रसूर्योभयत्वप्रकारकस्मरणविरोध इति ध्येयम् ।

बोधनिष्ठसङ्केतविषयताया ऐक्यादिति । बोधनिष्ठसङ्केतविषयतानिष्ठपुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितचन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयताकबोधत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयतात्वस्यैक्यादित्यर्थः । अतो बोधभेदेन सङ्केतविषयताया भेदेऽपि नानुपपत्तिः । नानार्थशक्तिभेदेन विशेषादिति लभ्यत इति । न च पुष्पवन्तपदस्य नानार्थत्वेऽपि एकत्वाश्रयशक्तिप्रयोज्यपुष्पवन्तपदजन्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य चन्द्रत्वसूर्यत्वयोः सत्त्वात् नानार्थत्व-

न्तिभेदेन विशेषादिति लभ्यते । अथवा एकयोक्त्या पुष्पोच्चारणेन सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः । तथा चैकानार्थस्थले यथा नानावृत्तिमन्तरेण नानार्थबोधः तथात्र प्रकृते । अखण्डशक्त्यैक्येन सकृदुच्चरिताच्छब्दादर्थप्रत्यय एवेत्यस्याविषयत्वादिति भावः । पुष्पवन्तपदवत्सर्वनामपदानामपि शक्त्यैक्यान्नानार्थता ॥

अथ सर्वनामपदेन विशिष्य घटत्वपटत्वादिनैव वक्तृबुद्धिस्था घटपटादयः प्रत्याय्यन्ते न तु बुद्धिस्थत्वेन, अत्र घटोऽस्ति तमानयेत्यादिवाक्यजन्यघटकर्मकानयनादिबोधानन्तरं विशिष्यानयनं घटकर्मकं न वेति संशयानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात् । तथा च वक्तृबुद्धिस्थत्वं न सर्वनामपदशक्यतावच्छेदकम् अपि तु घट-

---

शङ्कानवकाश इति वाच्यम् । सूर्याचन्द्रमसौ प्रयोज्यता सम्बन्धेनैकशक्तिमत् पुष्पवन्तपदजन्या या प्रतीतिः तद्विषयावित्यन्वयबोधे शक्तिनिष्ठैकत्वस्यापि स्वाश्रयशक्तिप्रयोज्यत्वस्वाश्रयशक्तिप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन प्रतीतावन्वयतात्पर्यात् । वस्तुतस्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयत्वावच्छिन्नस्वविषयकपुष्पवन्तपदजन्यज्ञानप्रयोजकशक्तिनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिप्रकृतैकपदार्थेऽन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यवृत्तिर्बोध्यः तेनोभयाभावमादायनाप्रसिद्धिः तथा च तत्र सूर्याचन्द्रमसौ तादृशान्योन्याभावाप्रतियोगिशक्तिप्रयोज्यपुष्पवन्तपदजन्यप्रतीतिविषयावित्यन्वयबोधः । इत्थञ्च पुष्पवन्तपदजन्यनानाशक्तिसत्त्वेऽपि तादृशोभयविषयताज्ञानप्रयोजकशक्तिनिष्ठाऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वं शक्तौ बाधितमेवास्या अतस्तादृशैकशक्त्यलाभः । उक्तपदस्य शक्तिपरत्वे लक्षणापत्तिरतआह । अथवेति । तथापि पूर्वोक्तरीत्याऽर्थः परिष्कार्य इति ।

त्वपटत्वादिकमेवेतिनानाधर्मावच्छिन्नेषुपुष्पव-
न्तादिपदेष्वेकशक्तिसम्भवः । एकैकधर्ममात्रप्र-
कारकतदन्वयबोधानुपपत्तेरितिसर्वनाम्नांनानार्थ-
त्वंदुर्वारमेव । नवानानार्थतोपगमेनापिनिर्वाहः ।
यद्रूपावच्छिन्नगोचरव्यवहारजनकत्वंयेनपुंसात-
दादिपदेनगृहीतंतदवच्छिन्ने तेनतच्छक्तिग्रहेणाप्रक्रान्त-
स्यापितदवच्छिन्नस्यतत्पुरुषीयतदादिपदजन्यबोध-
विषयत्वानुपपत्तेः । नचबुद्धिस्थत्वंप्रकारीभूतघट-
त्वादीनामेवानुगमकंतथाचबुद्धिस्थप्रकारवांस्तत्पदशक्य
इत्याकारकशक्तिग्रहःसचतद्धर्मप्रकारेणसामान्यप्रत्या
सत्त्यासकलधर्मविषयकएवेतिनापूर्वधर्मप्रकारेणबो-
धानुपपत्तिः । सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेचशक्ति-
ग्रहविशेष्यतावच्छेदकप्रकाराश्रयस्यापूर्वधर्मिणःश-
क्तिग्रहाविषयत्वपिशाब्दबोधेभानवच्छक्तिग्रहधर्मि-
तावच्छेदकतावच्छेदकानुगतरूपाश्रयस्यापूर्वधर्मस्य-
शक्तिग्रहंविनानशाब्दबुद्धौभानानुपपत्तिः । शक्ति-
धियःसमानविषयकत्वस्यातन्त्रत्वादितिवाच्यम् ।
बुद्धिस्थत्वस्यशक्यतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेनश-
क्यतावच्छेदकानुगमकत्वायोगात् । तदवच्छेदकत्वे
चतस्यापिशाब्दबुद्धौशक्यतावच्छेदकघटत्वादिविशेष-
णतयानियमतोभानप्रसङ्गात् स्वरूपतोघटत्वादि-
प्रकारकशाब्दबोधानिर्वाहाच्च । उपलक्षणेनापि-

शक्यतावच्छेदकानुगमे शक्यस्याप्युपलक्षणेनैवानुगमो-
ऽस्तु किं विशिष्टे शक्त्या । यद्द्रव्यादिपदाच्च घटत्वा-
दिप्रकारकबोधप्रसङ्गभङ्गाय विशिष्टे शक्तिरभ्युपेयते ।
प्रकृते बुद्धिस्थत्वस्योपलक्षणत्वेऽपि तेनानुगमे न किंचिद्-
बाधकमिति चेदस्तु बुद्धिस्थत्वेनानुगतधर्मेणानुगता-
नां प्रकाराणां शक्तिधीविषयता तथापि सर्वनाम्नां नाना-
र्थत्वं दुर्वारमेव । साक्षात्परंपरयाऽवच्छेदकत्वै-
क्यादेवावच्छेदैक्यं बुद्धिस्थत्वस्य चातथात्वात् । उप-
लक्षणैक्येनाऽन्तरैक्ये हरिपदादिशक्यतावच्छेदका-
नामप्युपलक्षणीभूतेनान्ततो बुद्धिविशेषविषयत्वादि-
नाऽनुगमसम्भवेन नानार्थमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एवं-
बुद्धिस्थप्रकारत्वांशे तत्पदशक्यइत्याकारकशक्तिज्ञाना-
त्स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणाद्बोधो न सम्भ-
वतः । जातिमान् हस्तिपदसम्बन्धीत्यादिज्ञानात्स्वरूप-
तो हस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात्स्वरूपतस्तद्धर्म-
प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेणयस्यसम्बन्धो गृहीत-
स्तादृशसम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वात् । यथायाभ्यां रूपाभ्यां-
धर्मिणोः

तादृशसम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वादिति । तदेवानुभवेन द्रढय-
ति । यथेति । धर्मिणोः, सम्बन्ध प्रतियोग्यनुयोगिनोः ।

सम्बन्धोगृहीतस्तदेकतररूपप्रकारकसम्बन्धिज्ञाना-
दपरतद्रूपप्रकारेणैवसम्बन्ध्यन्तरस्मरणमित्यनुभव
स्तथा याहृशरूपाभ्यांधर्मिणोःसम्बन्धोगृहीतस्तादृशैक-
धर्मप्रकारकसम्बन्धिज्ञानादेवतादृशापरधर्मप्रकारेणै-
वधर्मिस्मरणमित्यपि । तथाचकिंचिद्विशेषितप्रकार-
कं यत्सम्बन्धिज्ञानन्तत्ताविशेषिततद्धर्मप्रकारकस्म-

सम्बन्धोगृहीतइति । तथाचनिरवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताचयास-
म्बन्धविषयतातच्छालिग्रहः । तदेकतररूपप्रकारकसम्ब
न्धिज्ञानादिति । निरवच्छिन्नतदेकतरधर्मावच्छिन्नविषयता-
निरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यताशालिज्ञानात् । अपरतद्रूपप्रकारेण । निरवच्छिन्न-
तद्रूपप्रकारेणेत्यर्थः । याहृशाभ्यांरूपाभ्यांधर्मिणोःसम्बन्धोगृहीत-
इति । यद्रूपावच्छिन्नयन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यता-
निरूपितयद्रू ावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतानि-
रूपितसम्बन्धविषयताशालिग्रहइत्यर्थः । तादृशैकधर्मप्रकार-
कसम्बन्धिज्ञानात् । तद्धर्मावच्छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितप्रकारतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपिततद्धर्मावच्-
छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानादित्य-
र्थः । तादृशापरधर्मप्रकारेण । तद्धर्मेण, तद्धर्मप्रकारेण * इदमुपलक्ष-
णम्धर्मितावच्छेदकतायां स्वावच्छिन्नत्वंसम्बन्धग्रहप्रकारता-
वच्छेदकांशेनिरवच्छिन्नत्वंनिवेश्यएकोनियमः अपरस्त्वधर्मि-

रणास्यानुभवविरुद्धतयेष्टापत्तेरयोगात् । अन्यथा कदा-
चित्स्वरूपतस्तत्प्रकारिका कदाचिद्धर्मान्तरावच्छिन्न-
तत्प्रकारिका स्मृतिरित्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात् ।
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां पुनरनिष्कृ-
तिरेव व्यक्तिग्रहाविषयस्यापूर्वधर्मस्य स्वरूपतः कथम-
पि भानासम्भवात् । नहि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन-
धर्मान्तरविषयकं ज्ञानं स्वरूपतो परधर्मप्रकारेण बुद्धिं जन-
यितुमप्रभवति । तथा सति समानप्रकारतानियमस्या-
पि प्रभङ्गप्रसङ्गाद् इति । नैवम् । भगवत्सङ्केतरूपायां श-
क्तौ शक्यतावच्छेदकघटत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिवि-
षयतावच्छेदकत्वप्रकारेण भासमानेन तदादिपदजन्य-
बोधविषयतावच्छेदकत्वम्भासते । एवं च बुद्धिविष-
यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदाद् बोध्य इत्याकारकस्य
तत्पदम्बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं बोधयत्वि-
त्याकारकस्य वा संकेतस्य विषयताया अननुगतघटत्वप-
टत्वादिनिष्ठाया अप्यनुगतरूपावच्छिन्नतया शक्त्यैक्यं
घटादिपदसंकेतविषयतानां नानाघटव्यक्तिनिष्ठानां
घटत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन पश्वादिपदसंकेतवि-
षयतानां प्रकारीभूतनानालोमादिव्यक्तिनिष्ठानां लो-
मत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नतत्पदशक्त्यैक्यवत् । इ-
यांस्तु विशेषः । तत्र घटत्वादिलोमत्वादिषु तत्पद-

तावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं सम्बन्धग्रहप्रकारतावच्छेद-
कतांशे अवच्छिन्नत्वं निवेश्य च नियमः कार्य इति ।

शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वं भासत इति तानि विशे-
षणान्युच्यन्ते । प्रकृते च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वे सर्वं-
नाम शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वं संकेतेन नावगाह्यतेऽ-
पि तु तादृशविषयतासामानाधिकरण्यमात्रमिति तदु-
पलक्षणमिति गीयते । अननुगमकहरित्वसिंहत्वादिनिष्ठा-
नां नानार्थहर्यादिपदसङ्केतविषयतानामनुगतकिञ्चिद्ध-
र्मावच्छिन्नत्वाभावान्न शक्तैक्यं, तदुपलक्षणीभूतकि-
ञ्चिद्धर्मप्रकारेणाभासमानस्यैव हरित्वादेर्भगवत्सङ्केतस्व-
रूपायां शक्तौ हर्यादिपदजन्यबोधविषयावच्छेदकत्वभा-
सत इति नानार्थोच्छेद इति । यद्यपि घटादिपदसं-
केतस्य घटत्वविशिष्टविषयकत्वमस्त्येव नाम संकेतेन बुद्धि-
विषयतावच्छेदकत्वे तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छेद-
कत्वानवगाहनेऽपि संकेतस्य तद्विशिष्टविषयकत्वमस्त्ये-
ति संकेतविषये तद्विशेषणमेव । एवं शक्यविशेषणघट-
त्वादिनिष्ठबोधविषयतावच्छेदकत्वरूपबोधविषय-
तानिष्ठसंकेतीयविषयतानिरूपितविषयतारूपशक्य-
त्वे तदवच्छेदकत्वमपि । तथापि बोधविषयतया संके-
तविषयत्वरूपशक्यतायास्तयोरभावान्न शक्यमतद्विशेष-
णम् । शक्यत्वे सति शक्यव्यावर्तकत्वस्यैव शक्यविशेषण-
त्वादिति तस्य शक्योपलक्षणतयाऽऽश्रयपदजन्यबोधेऽप्रका-
श्यत्वभानानियमवत्तदादिपदजन्यबोधे तद्भाननियमः ।
एतद्बीजं तु तदुपलक्षितघटत्वादिविषयकत्वेन तद्वि-

षयकघटत्वादिबोधस्यापिसंकेतविषयत्वम् । घटादि-
पदसंकेतस्यघटत्वादिबोधांशेविशिष्टविषयकत्वेऽप्येव-
विषयइतितज्जन्यबोधेतादृशधर्मभाननियमः । य-
थायद्विशिष्टविशेष्यकबोधविषयत्वंसङ्केतविषयस्तच्छ-
क्यतावच्छेदकतयाव्यवह्रियते तथायद्विशिष्टप्रकार-
विशिष्टविषयकत्वंतथातच्छक्यतावच्छेदकतावच्छेद-
कमित्युच्यते, प्रकृतेबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वंनतथे-
तिनतच्छक्यतावच्छेदकंनवातत्त्वावच्छेदकमिति जा-
तित्वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यतदादिपदाद्धी-
नबोधेतुबोधांशेबुद्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्नविषयत्वावगाहिसं-
केतःप्रयोजकइतितज्जातित्वावच्छिन्नघटत्वादिनि-
ष्ठप्रकारताकबोधएवविषयइतिनजातिमानित्याका-
रकबोधकालेघटइत्याकारकोबोधः । यत्किंचित्प्रका-
रेणभासमानेधर्मेऽवच्छेदकताभानेतद्विशिष्टएवभा-
सतेनतुतदुपलक्षितइतिनियमः । अथमन्यथास्वरूपतो
घटत्वावच्छिन्नाभावस्यनजातिमान्नास्तीत्याकारक-
प्रतीतिः । एवंचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षि-
तेकथंबोधविषयतावच्छेदकत्वंसंकेतेनावगाहनी-
मितिचेन्न । यवच्छेदकतायायवच्छेद्याश्रयविशेषण-
तापन्नेसंसर्गविधयाभानेएवतथाविधनियमात् य-
न्यथाधूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-

काभाववानित्याकारकव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षि-
तवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतीत्यनुपपत्तिः। प्रकृते च त-
त्पदंबुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नविषयताकबोधञ्जनयति व-
त्याकारकोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रकारक एव संकेतोऽङ्गीका-
र्य इत्यनुपपत्तेरभावात्। स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-
स्मरणशाब्दबोधाद्युपयोगी शक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वादिप्र-
कारक एव। यदा स्वरूपतो यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्री
तदैव स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण शक्तिं गृहीत्वा स्वरूपतस्तत्
प्रकारेण धर्मिणं स्मरत्यनन्तरमनुभवति च, मानसे च शक्ति-
ग्रहे न व्यवहारदर्शनापेक्षापि त्वसंसर्गाग्रहसहितोपस्थिते-
रेवेति यद्धर्मावच्छिन्ने तदादिपदघटितवाक्याद्व्यवहा-
रे। नहष्टस्तदवच्छिन्नस्यापि मानसशक्तिग्रहाद्बोधः
सुघट एव। न च १ व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसा शक्तिर्निश्चे-
तुं न शक्यते विपरीतकोटेरप्युपस्थितिमात्रेणाभानसं-
भवादिति वाच्यम् २। उपस्थितस्यापि बाधितस्य दोष-
मन्तरेणाभानान्निश्चयस्याप्युपपत्तेः ३। वस्तुतस्तु शक्ति-

अपि तु असंसर्गाग्रह इति। उपस्थितेरेवेति। असंसर्गाग्रहे बा-
धनिश्चयाभावः। उपस्थितमात्रेणाभानसम्भवादिति। तथा च-
कोटिद्वयभासकसामग्रीसत्त्वात्संशय एव स्यान्न निश्चय इति भावः।
व्यवहारदर्शनादेरुच्छेदापत्तेरितीति। तथा च व्यवहारदर्शना-
विषये प्रायशः भ्रान्तिसंशयस्यानुभवसिद्धतया तत्र दोषत्वम्, अन्ना-
पि दोषसम्भवादिति भावः।

---

१ अथ २ न च ३ रिति वाच्यम्। एवं सति शक्तिग्रहे व्यव-
हारदर्शनादेरुच्छेदापत्तेरिति चेन्न। इति क्वचित्पाठस्तद-
नुसारेण टीका।

यत्रविषयेसर्वनामघटितवाक्यात्प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपल-
भमानःप्रयतंकस्मिन्विषयेशक्तिकल्पयन्बुद्धिविषयतावच्-
छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्यइत्येवसामान्यतोव-
धारयति । एवञ्चैतस्यबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवा-
नितियदातिमगृह्णातितदानीमस्यचैवतत्पदस्यव। व्यो-
मवेतिसन्देहोनावतरति, यादृशधर्मावच्छेदेनयदवधा
रितंतादृशधर्मनिश्चयस्यस्वसमानधर्मितावच्छेदकक-
तद्विरोधिकोटिभानविरोधित्वादितिसंभवत्येवापूर्वे-
पिविषयेमानसःशक्तिनिश्चयः । यद्यप्येतत्पदंचैत्र-
त्वादिविशिष्टवाचकत्वसन्देहस्यदुरुच्छेदतयातत्पदात्
व्यवहारदर्शनविषयचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्द-
बोधोदुरुपपादएव । तद्धर्मप्रकारकशाब्दे तद्धर्मवि-
शिष्टवाचकतानिश्चयस्यहेतुत्वात् । अन्यथागवादिप-
दादश्वान्तस्यापिशक्त्यासास्नादिमत्त्वप्रकारेणशाब्दा-

सामान्यतोऽवधारयतीति । बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवान्तत्पद-
शक्यइत्यवधारणाकारः । तद्धर्मविशिष्टवाचकतानिश्चयस्यतद्ध-
र्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नशाब्दबोधविषयत्वविषयताघटितसङ्केत-
विषयताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः । तत्पदंतद्धर्मविशिष्टशक्तमि-
त्युदाहरणवाक्यतः सामान्यतोव्याप्तिरिति यच्छक्तस्वरूपानु-
गतधर्मघटितव्याप्तिमवधारयतीति । यादृशधर्मावच्छिन्नविषय-
कत्वबुद्धिप्रयुक्तत्वसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकतादृशधर्मविशिष्टशक्तत्वमित्यवधारणाकारः ।

पत्ते रिति चेन्न । तत्पदप्रयोजकबुद्धिप्रकारतयाऽगृहीत-
घटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात् तत्पदस्य शक्ति-
ग्रहोत्पादार्थं यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयक-
बुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदं तादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति सा-
मान्यतो व्याप्तिमवधारयति तदनन्तरं च प्रत्यक्षेणागृही-
तघटत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वस्य प्रकारता-
दिना यत्र तत्पदे गृह्णाति तत्र पक्षे तादृशहेतुना घटत्वा-
दिविशिष्टवाचकत्वस्याप्रागसिद्धस्यापि पक्षधर्मताबला-
दनुमित्यात्मकनिश्चयेनावगाहनसंभवान्न काप्यनुप-
पत्तिरिति ।*

अवगाहनसम्भवादिति । यत्तद्घटितसामान्यव्याप्तिस्थलीयप्रकृ-
तव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुत्वस्य पक्षेऽनपेक्षणादिति भावः ।

---

* न चैवमपि तद्धर्मप्रकारकबोधे पदजन्यबोधविषयत्वांशे वि-
शिष्यतद्धर्मावच्छिन्नावगाहितया संकेतनिश्चयोपेक्षितः । प्र-
मेयत्वादिना घटादिविषयकबोधविषयत्वांशे तदवच्छिन्नत्वाव-
गाहित्वं न संकेतनिश्चयेऽपि विशिष्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगा-
हित्वसंशयसंभवात्तत्प्रकारकबोधानुदयादिति विशिष्य घट-
त्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वस्य सर्वनामसंकेतनिश्चयासंभवात्क-
थं तत्प्रकारकबोधस्ततो भविष्यतीति वाच्यम् । बुद्धिविषयताव-
च्छेदकनिखिलधर्मावच्छिन्नविषयत्वावगाहितया निखिल-
त्वाच्च घटत्वादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वग्रहस्यैव विशिष्यतद-
वच्छिन्नत्वावगाहितासंशयविरोधित्वात् । न च तादृशग्रहस्य

कैश्चित्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेणासकलधर्मं विषयकत्वाकृत्यनुभवे प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकांशं स्वरूपतस्तैनत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं निराबाधमेवेति तन्मूलकमेव स्वरूपतोपूर्वं चैवत्वादिप्रकारकांशाद्ज्ञानं भविष्यतीति किमनुपपन्नम्। स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवसंस्कारयोरनपेक्षणादुद्बोधकवैचित्र्यादेव कदाचिज्जातिमान्नित्याकारकं कदाचिद्घटद्व्याकारकं विलक्षणं स्मरणमिति नियमोपपत्तेः। स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतो जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात्संस्कारात्कदाचित् स्वरूपतो घटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमान्नित्याकारकस्य स्मरणस्योदयेन स्वरूपतस्तत्प्रकारिकायां स्मृतौ तथाविधानुभवसंस्कारयोर्विशिष्य हेतुत्वेऽपि उद्बोधकविशेषविरहस्य तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकताया आवश्यकत्वात्तादृशहेतुतायामप्रामाणिकत्वात्। कथमन्यथा विशेषणान्तरानवच्छिन्नात्मत्वादादृष्टशरीरविशेषनिष्ठजातिविशेषावच्-

---

प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकांशमिति। प्रमुष्टं स्वविषयीभूतं बुद्धिविषयतावच्छेदकांशं यस्येति तादृशस्मरणमित्यन्वयः।

तथाविधसंशयविरोधित्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्। द्रव्यत्वे पृथिवीवृत्तिनिखिलधर्मसामानाधिकरण्यानिश्चयेऽपि विशिष्य घटत्वे पृथ्वीवृत्तित्वनिश्चयस्य द्रव्यत्वे विशिष्य घटत्वसामानाधिकरण्यसंशयविरोधित्ववत्तस्यापि अनुभवसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात्। यथैवमिति प्रभृतिनाऽप्यनुपपत्तिरित्यन्तग्रन्थस्यापि पाठान्तरम्।

छिन्नसंकेतितरामरावणादिपदेभ्यो वाक्यार्थधीरस्मा-
कम्। अर्थस्तु निर्विशेषणातीन्द्रियजातिविशेषावच्-
छिन्नवाचकमनःप्रभृतिपदेभ्योऽस्माकं शाब्दबोधः। तत्र
जातित्वादिना शक्तिग्रहेण प्रमुष्टजातित्वांशं मनस्त्वा-
दिप्रकारेण शक्तिस्मरणमिति तत्रापि विशेषणांशे मोष-
मन्तरेण गत्यन्तराभावादिति वदन्ति। विवदन्ते च बह-
वो विद्वांसः। स्मृतेर्विलक्षणप्रकारतायां संस्कारानुभवयो-
स्तादृशप्रकारतायाः प्रयोजकत्वस्योद्बोधकविशेषप्रयो-
ज्यकतामाश्रित्योच्छेदने विशेष्यविशेषणभावविशेषे-
ष्युद्बोधकविशेषस्यैव नियामकत्वसम्भवात् प्रकारत्व-
विशेष्यत्वानन्तर्भावेन सामान्यतस्तद्विषयकस्मृतौ तद्वि-
षयकत्वेनैव संस्कारानुभवयोर्हेतुतापत्तेः। रामरा-
वणादिपदेभ्यस्तल्लक्षणया तत्तदर्थत्वादिप्रकारक एवा-
न्वयबोधः। वस्तुतस्त्वनुगतोद्बोधकस्यैव स्वरूपतस्तत्
प्रकारकशक्तिज्ञानासत्त्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणा-

मोषमन्तरेण। स्वविषयत्वमन्तरेण। तद्विषयकत्वेनैवेति। यद्व-
स्तुज्ञानसत्त्वे नियमतो घटत्वप्रकारकघटस्मृतिस्तां यतेतद्वस्तुवि-
षयकज्ञानसत्त्वे। घटत्वप्रकारेण घटविषयकस्य प्रमेयत्वेन घटवि-
षयकसंस्कारवतो घटत्वेन घटविषयकस्य स्मरणस्यापत्त्या प्रकार-
त्वविशेष्यत्वनिवेशनमावश्यकमित्यतस्तथैव रीत्या स्वरूपतस्तत्प्र-
कारकत्वनिवेशनप्रयोजनमाह। वस्तुत इति। अनुगतोद्बोधक-
इति। यद्वस्तुज्ञानसत्त्वे नियमत एव स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणं त-
द्वस्तुविषयकज्ञानस्यैवेत्यर्थः। स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञा-
नासत्त्वे। स्वरूपतस्तज्ज्ञानजन्य-

पश्चात्तत्तादृशज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवमित्यलमतिपल्लवि-
तेन । अथ सामान्यतो वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नस्य सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं विना कालान्तरीयपुरुषान्त-
रीयबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिः
सर्वनाम्नां जन्यते पितु यो यदा यस्य बुद्धिस्थस्तदा तदुच्चारि-
तपदात्तत्प्रकारावच्छिन्नविषयकैवेति नियमानुपपत्तिः ।
स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य श-
क्तिविषयत्वे च स्वपक्षे तत्तद्व्यक्तिपरतया पदव्यक्तिभे-
देन शक्तिभेदप्रसङ्गादननुगमाद्व्युत्पत्तिविरोधश्च ।
एवं युष्मदस्मत्पदयोरात्ममात्रे न शक्तिरपि तु स्वसम्बोध्यो-
च्चारणकर्त्तॄरेवेति सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोच्चारयितृ

स्वरूपतः संस्कारसत्त्वे तत्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे, तादृश-
ज्ञानस्य, स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्येत्यर्थः ।
बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन घटत्वादिविषयकसंस्कारवतः स्वरू-
पतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणस्वीकारे गांतथापि कदाचिदिष्टाप-
त्तिसम्भवात् बहुजनविवादस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् । व्यु-
त्पत्तिविरोधश्च । यत्तत्पदस्योच्चारितो न दृष्टः तत्तत्पदस्य शक्तिग्रहाभा
वस्येत्यर्थः । स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वे
सति स्वोच्चारणविशिष्टविषयताकत्वमित्यर्थः । उच्चारणवैशिष्ट्यं च
स्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारवन्निष्ठत्वस्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारावच्छिन्न-
त्वोभयसम्बन्धेन, नातो बुद्धिप्रकारविशिष्टघटादिषु तत्तत्पदवा-
च्यत्वानुपपत्तिः ।

तावच्छेदकीभूतार्थितावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचै-
त्रत्वादिकमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यसङ्गतं सामान्यतस्सम्बो-
ध्यतावच्छेदकत्वादेरनुगमकत्वे चैत्रस्य यद्युष्मत्पदसम्बोध्य-
तातस्माद्युष्मत्पदात्पदान्तरसम्बोध्यमैत्रादेस्तैर्बोद्धारि-
तास्मत्पदात्पदान्तरोच्चारयितुर्मैत्रादे.प्रतीतिप्रसङ्गो
दुर्वारएवेति स्वजन्यबोधाश्रयतया प्रयोक्त्रभिप्रायविषयताव-
च्छेदकस्वरूपस्वसम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-
वच्छिन्नेयुष्मत्पदस्य स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नेस्मत्पदस्य शक्तिः स्वोच्चारणीतयास्वत्वान्तर्भावे-
णाननुगमतादवस्थ्यादिति चेन्न। स्वोच्चारणानुकूलबुद्धि-
प्रकारावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यबोधोभयसम्बन्धेन तत-
दादिसर्वनामप्रकारकबोधविषयकः संकेतोऽभ्युपेयते,
ततश्च पदार्थस्य सम्बन्धघटकतया तत्पदव्यक्तित्वेन प-
दानां न विषयतापितु तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषेणैवे-
ति न पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदः। सामान्यतस्तत्पदत्वा-
दिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैव तदुभयसम्बन्धावच्-
छिन्नबोधविषयतानिरूपितसङ्केतप्रकारतायाश्च त-
न्व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः। कालान्तरीणबुद्धिस्थमेदानींतन-
तदादिपदोच्चारणानुकूलेति तद्विषयतावच्छेदका-
वच्छिन्नबोधेनोपदर्शितसम्बन्धे नैतत्तदादिपदवैशिष्ट्या-
मतोमेश्वरेच्छायां तादृशबोधस्यैतत्तदादिपदप्रकारेण

बोधपदजन्यत्वानवगाहिसंकेतविषयतावत्त्वेऽनुपगमा-
त्तज्जन्यत्वघटितोभयसम्बन्धनिवेशः।

भानमिति न कालान्तरीयपुरुषान्तरीयबुद्धिविषयता-
वच्छेदकावच्छिन्नस्यैतत्पदवाच्यता, भगवत्संकेतीय-
तत्पदस्य तत्प्रकारतानिरूपिततथाविधसंसर्गान्तःपाति-
न्या बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वविशेषणा-
त्वेन विषयतायाश्च तत्पदवाच्यतारूपत्वादिति। न च धर्मं वि-
ना तदवच्छिन्नबोधः। तद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालि-
बोधे तदंशे तद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसम्ब-
न्धावच्छिन्नबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंकेतीय-
प्रकारतारूपवाच्यतायाः प्रकारतया संसर्गतया वा ज्ञा-
नस्य हेतुत्वादन्यधर्मावच्छिन्नबुद्धेस्तत्प्रयुक्ते पदे
ऽन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसम्बन्धावच्छि-
न्नसंकेतप्रकारताया असत्त्वेन तत्र तदवगाहित्वात्तस्य भ्र-
मत्वनियमात्। युष्मदस्मच्छब्दस्थले

तथाविधसंसर्गान्तःपातिन्याः बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वेन विषयताया इति। निष्ठत्वविषयतानिरूपितबुद्धिप्रकाराव-
च्छिन्नविषयताया इत्यर्थः। तदंशे तद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटिता-
केति। तद्धर्मवन्निष्ठाया प्रयोजकबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताया-
न्निरूपितनिष्ठत्व विषयतानिरूपिता सती प्रयोजकबुद्धिप्रकारा-
वच्छिन्नत्वविषयतानिरूपिता या उभयाश्रयनिष्ठविषयता तन्निरू-
पितविषयत्वविषयतानिरूपिताया बोधविशेष्यतायान्निरूपित-
प्रकारतावत् तत्पदमित्याकारकज्ञानविशेष्यतानिरूपितप्र-
कारतासम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टवत् तत्पदमित्याकारकं यज्-
ज्ञानं तस्य हेतुत्वादित्यर्थः।

प्येतादृश्यै वगातिश्चिन्तनीया । पथस्वसम्बोध्येयुष्मदःस्वोच्चा-
रयितर्यस्मदःशक्तौ देव्यवाचमयारवयिष्यते च वर्गाजैष्यन्त्या
शुद्रेण । हृत्यादिकस्याद्रिवाक्याद्देवीकर्तृकमहिषासुर-
कर्मकत्वातादृशबोधानुपपत्तिः तत्र देव्युच्चरितत्वस्य महिषा-
सुरसम्बोध्यत्वस्य चाभावात् । कृष्णादिकर्तृकसुरथ-
कर्मकत्वातादृशबोधस्यायोग्यताभ्रमादापत्तिः । कृष्णा-
देस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वात्सुरथादेस्तत्सम्बोध्यत्वादि-
ति चेन्न । तत्र तादृशानुपूर्वीप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या
देव्यादिवाक्यस्यापि ज्ञानाद्देवीमहिषासुरयोस्तादृश-
वाक्यप्रयोक्तृत्वसम्बोध्यत्वप्रतिसंधानादस्मयुष्मदस्मद्-
भ्यां देवीमहिषासुरादिप्रतीत्युपपत्तिः । यदि च तत्र वक्ता-
नुवादकवाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्वी तदानुवादकवाक्ये
तद्व्यक्तित्वादिना विशेषदर्शनेप्यानुपूर्वीप्रकारेण देव्यु-
च्चरितत्वादिभ्रमसत्त्वेयुष्मातुर्देव्यादिप्रतीतिस्तौका-
रेणानुपपत्त्यभावात् । यत्रानुपूर्वीविशेषावच्छेदेना-
पि विशेषदर्शनं तत्र नेष्यत एव प्रतीतिरिति ।

एतादृश्येवगतिश्चिन्त्यनीयेति । स्वजन्यबोधवक्त्वेनाभिप्रा-
यविषयता वक्तृदकावच्छिन्नविषयकारवस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धे-
न बोधेयुष्मत्पदवान् भवतुहृत्याकारकस्य सङ्केतस्य युष्मत्पदस्य-
तिस्त्रोच्चारणकर्तृता वक्तृदकावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभ-
यसम्बन्धेन बोधोऽयुष्मत्पदवान्भवत्वित्याकारकसङ्केतस्य युष्म-
त्पदस्यतेन स्वोच्चारणान्नानुपपत्तिः । एतत्रापि पूर्वोक्तरीत्यप-
रिष्कारे मतोमपूर्वोक्तानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

एवमन्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चारणरू-
पं स्वतन्त्रोच्चारणमस्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकमु-
क्तस्थलेऽन्यदीयादुच्चारणं न तथा तस्यार्थप्रतिपादनद्-
वारा दन्त्युच्चारणाधीनत्वादिति नास्मच्छब्दादस्या-
दिबोधः। स्वातन्त्र्येणाहं गच्छामीत्युच्चारणस्यापि को-
गच्छतीत्यादिप्रश्नवाक्यघटकियापदकवाक्योच्चारणा-
धीनतया स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणम्। प्रश्नादि-
वाक्यस्य चाहं गच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतात्पर्यविष-
यपरत्वाभावादुच्चारणेऽपि विशिष्टव्यतिरेकः सुघटः। या-
नुपूर्वीसजातीयं यद्वाक्यान्तरं तदुच्चारणानधीनत्वं तु
निवेशयितुमशक्यं शब्दानुकरणस्थले एव समानानुपू-
र्वीकोच्चारणापेक्षानियमात् वाक्यार्थानुवादस्थले
समानार्थकवाक्यमात्रोच्चारणापेक्षणात् तत्र स्वात-
न्त्र्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। वस्तुतस्तु वाक्यान्तरस्य क्रिया-
कर्मतया स्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनत्वो-
च्चारणमेव स्वतन्त्रोच्चारणम्। अनुवादस्थले चैत्र वाचेति
वाक्यान्तरस्य क्रियाकर्मतया तदर्थघटितवाक्यार्थप्रतिपाद-
यितुमेवानुवादकोऽस्मद्घटितवाक्यं प्रयुङ्क्त इति न स्वात-
न्त्र्यम्। मत्पुत्रं पश्येत्यत्र प्रकृतवाक्यस्य ज्ञानरूपक्रिया-

---

अन्यदीयस्वार्थबोधकतात्पर्यकं यद्वाक्यन्तदुच्चारणाधीनं य-
त्तदन्योच्चारणरूपमित्यर्थः। एतेनोच्चारणे स्वार्थबोधतात्पर्य-
स्याविरहेऽपि न क्षतिः। तदर्थं, स्वघटितवाक्यार्थं, मां पश्य स्वच-
मत्पुत्रं पश्येत्यपि क्वचित् पाठः।

कर्मं तयार्थंप्रतिपादयितुमेवास्मदःप्रयोगात्तदुच्चार-
णस्य स्वातन्त्र्यनिर्वाहाय वाक्यान्तरेति । एतेनयस्त्वचैत्र-
णान्यदीयाच्चैत्रःसुन्दरइत्यादिवाक्यार्थप्रतीत्याहंसु-
न्दरइतिप्रयुङ्क्तेतत्रसमानार्थकवाक्यान्तरोच्चार-
णसापेक्षत्वेऽपिन स्वातन्त्र्यक्षतिर्नवापाण्डित्याभि-
मानिनोऽपिपुरुषस्यानपरस्यायमहंपण्डितइतिजाना-
तीत्यन्यदीयोच्चारणस्य स्वातन्त्र्यापत्तिः । यथैवंरी-
त्याव्यवस्थितेऽस्मच्छब्देऽस्मत्पदेनोच्चारयितृपुरुषविष-
यकप्रतीतिवारणेऽप्यभिमानिनस्तेनप्रत्ययेऽपिदुरुपपा-
दएवतस्योच्चारणाभावेनास्मत्पदावाच्यत्वाद् इ-
तिचेत्सत्यम् । स्वतन्त्रोच्चारयितुःसर्वत्रास्मदर्थत्वेऽस्या-
देवेयमनुपपत्तिस्तदेवनस्वतन्त्रोच्चारितास्मत्पदस्यैवतद्वा-
चकत्वात् निरुक्तस्वतन्त्रोच्चारणरहितस्यतु स्वघटितवाक्या-
र्थकर्मकवाक्यान्तरस्थक्रियाकर्तृत्वैवप्रसक्तिः । एवञ्चमयात्व-
यिचैत्रेचैवेत्यादौ तादृशक्रियाइतिद्व्युवाचेतिवाक्यान्तर-
स्थोक्तक्रियैवतत्कर्तृत्वंदेव्याइतिभ्रमंविनैवप्रतीतिरुपपा-
दयितुंशक्यते । स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरस्थक्रि-
याकर्तृत्वं चतादृशार्थकर्मत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वं ते-

स्वपाण्डित्याभिमानीपुरुषइति । अभिमानीपुरुषोऽहमि-
ताऽहंपण्डितइतिवाक्यार्थंप्रतीत्यायमहंपण्डितइति जानाती-
त्यभिमानेनतादृशोच्चारणस्य स्वातन्त्र्यापत्तिशङ्का अतोऽभिमा-
नीपुरुषइतिनिरथविशेषणम्, अव्यवहितेतत्स्थले। अयमहंपण्डितइति
जानातीतिस्थले,तादृशार्थकर्मकत्वेनवाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वंस्व-

मात्रं परिष्कृतवृत्तिविशेष्यांसंपन्नत्यागोद्देशनादिक्रियाया
अस्मच्छब्दघटितवाक्यार्थविषयकत्वसंभवेऽपि तेन रूपे-
णासमभिव्याहृतवाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया न तत्कर्तुर-
स्मच्छब्देन प्रतीतिः । अतएव निपदघटितवाक्यान्तरक्रि-
याप्रतिपत्तावेतत्कर्तुर्वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाक-
र्तृत्वं सुग्रहं तद्ग्रहणञ्च अस्मत्पदघटितानुगमकरूपपरिष्का-
स्मच्छब्दघटितवाक्यार्थः तौ गौतमस्य लिपदाद्युपस्थित्या
वाक्यान्तराक्रियाप्रतिपादितत्वान्योन्याश्रय इति चेन्न ।
वाक्यान्तरजन्यत्वोपरक्तप्रतिपत्तिविषयतया वक्तृबुद्धि-
स्थत्वस्यैव क्रियायां विशेषणत्वोपगमात् प्रतिपत्तेः पूर्वम-

घटितवाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरजन्यप्रतीति-
विषयीभूताश्रयत्वमित्यर्थः । वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वंसु-
ग्रहमिति । वाक्यान्तरजन्यप्रतीतिविषयत्वाश्रयत्वमित्यर्थः ।
वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वं सुग्रहमिति । वाक्यान्तर जन्य-
प्रतीतिविषयत्वाश्रयक्रियाकर्तृत्वं सुग्रहं निश्चयात्मकग्रहविषय इ-
त्यर्थः । अन्यथा पदार्थसत्त्वेऽपि सन्देहो भवति । क्रियाप्रतिपत्तौ
अतद्विषयत्वावधारणेन तादृशविषयतात्मकपदार्थनिश्चयो भव-
तीति भावः । वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया । वाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषय-
त्वेन । वक्तृबुद्धिस्थत्वस्यैव । वक्तृबुद्धिविषयत्वस्यैव । तथा चास्म-
घटित वाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरप्रतिपत्तिवि-
षयत्वविषयतानिरूपितवक्तृबुद्धिविषयताश्रयत्वं क्रियाविशेषणं
पर्यवसितं, वक्तृबुद्धिस्थघटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपित-

पिप्रकारणीभूततादृशवक्तृबुद्धेर्यं स्वसम्बन्धेनान्योन्या-
श्रयानवकाशात् । स्वार्थघटितवाक्यार्थविषयकत्वा-
न्वितक्रियाकर्तृतया वाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेन या वक्तृ-
बुद्धिस्तद्विषयतावच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकमिति-

वाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषयतावती उक्तिक्रियादृष्टसाधिकाद्युल्याका-
रिका । स्वार्थघटितेति । स्वार्थघटितवाक्यार्थकर्मत्वविषयतानिरूपित
क्रियाविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयतानिरूपिताया वाक्यान्तर-
जन्यप्रतीतिविषयतायास्तन्निष्ठविषयतानिरूपिताया वक्तृबुद्धि विष-
यतायास्तदवच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं तादृश वक्तृबुद्धिस्व
स्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितक्रियाविषयता नि-
रूपितकर्तृत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरप्रतीतिविषयतावती
उक्तिक्रियादृष्टसाधिकाद्युल्याकारिका । स्वघटितेति । स्वघटित-
वाक्यार्थकर्मकत्वविषयतानिरूपितक्रियाविषयतानिरूपितक-
र्तृत्वविषयतानिरूपिताया वाक्यान्तरजन्यप्रतीतिविषयताया-
स्तन्निष्ठविषयतानिरूपितवक्तृबुद्धिविषयतायास्तदवच्छेदकत्वं प्रवृत्ति-
निमित्तानुगमकं, तादृशवक्तृबुद्धिस्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्ववि-
षयतानिरूपितक्रियाविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयतानिरू-
पितवाक्यान्तरप्रतिपत्तिविषयतावती रवोदृष्टसाधिकाद्युल्या-
कारिका, दृश्याः सिद्धत्वेऽपि तादृशविशेष्यविशिष्टाद्यसम्ब-
न्धादेवतादृशविशिष्टविषयताकदृष्टसाधनतासम्भवात् तादृश-
विशिष्टविषयताकेच्छा तादृशवाक्यप्रयोगसम्भवः । अथवा तादृशक-
र्तृत्वविषयतानिरूपितदेवोनिष्ठविषयताश्रितज्ञानमिष्टसाध-
नमित्याकारकज्ञानीयदेवीनिष्ठायास्तादृशवाक्यान्तरजन्यप्र-
तीतिविषयतातन्निरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतातद-

तिनुसारम् । एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रवृत्ति-
निमित्तानुगमकत्वप्रवादोऽपि संगच्छते । उच्चारक-
कर्तृत्वगर्भानुगमकग्राहीरीतिमिश्राणां बुद्धिस्थत्वनिवेशन-
बीजं तु नावधारयामः । एवं युष्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्ता-
नुगमकनिविष्टं सम्बोध्यत्वमपि वाक्यान्तरस्थक्रियाक-
र्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिनीया स्वजन्यप्रती-
तिस्तदाश्रयत्वमेवेच्छाविषयत्वमनुवादकत्वेन यः सम्बोध्यते
समानुवादके । च्चरितयुष्मच्छब्दनिरूपितनिरूक्तसम्बोध्य-
ताया स्वकप्रतिपाद्यतया युष्मदर्थघटितवाक्यार्थघटि-
तायां वाक्यार्थकर्मकोक्तिक्रियाघटितवाक्यार्थस्तद्विष-
यक स्वविशिष्टप्रतिपत्त्याश्रयत्वेनैव तस्यानुवादकेच्छा-
विषयत्वात् । यदि चेतिपदघटितवाक्यार्थप्रतीतित्व-

वच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं तादृशविषयतावच्छेदकत्वे चेच्-
छाविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्वसम्भवेऽपि-
प्रवादस्वार्थं बुद्धिपर्यन्तानुधावनमित्याह । एवमिति । स्वसम्बोध्यत्व-
मपीति । अनवगाहिनीति । वाक्यान्तरस्थक्रियाविषयतानिरू-
पितकर्मत्वविषयतानिरूपितस्वघटितवाक्यार्थविषयताशून्या
त्यर्थः । * उक्तिक्रियाकर्मत्वेनैवभानादिति । स्वघटितवाक्या
र्थकर्मकोक्तिक्रियाकर्तृत्वदेवीविषयकस्वजन्यबोधवत्त्वरथे भवतु

---

* सम्बोध्यताया नित्यत्वाभावे तस्यानुवादकपुरुषीयवाक्यार्थ-
कर्मकोक्तिक्रियाघटितमहावाक्यार्थवटकयुष्मदर्थघटितावा-
न्तरवाक्यार्थप्रतीत्याश्रयत्वेनाभिप्रायविषयत्वेऽपि तादृशाभि-
प्रायेऽपि तादृशावान्तरवाक्यार्थस्योक्तिक्रियाकर्मत्वेनैवभाना-
दिति कश्चित्पाठस्तदनुसारेण टीका ।

फलेच्छाधीनायुष्मदर्थघटितप्रतीतिविषयिणीतादृशवाक्या-
र्थांशेप्रतिपाद्यत्वानवगाहिन्यपितादृशवाक्योच्चार-
णानुकूलावक्तुरिच्छासम्भवतीतितादृशेच्छामादाया-
नुवादकसम्बोध्यस्यसम्बोध्यतापत्तिरितिमन्यतेतदावाक्या-
न्तरार्थप्रतीतीच्छानधीनत्वमपीच्छाविशेषणंदेयमि-
तिमयात्वयिहतेचैवेत्यादौनसुरथादिविषयकप्रती-
ति, एवमभ्रान्तस्यततोमहिषासुरादिप्रतीतिनिर्वाहाय
वाक्यान्तरस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मत्वापि
युष्मदःशक्त्यन्तरंस्वीकरणीयम् । तत्रदेवीमहिषासुर-
मित्यवाचेत्यादिवाक्यस्यक्रियाकर्मत्वंमहिषासुरादेरिति-
तस्यापित्वयीत्यादिशब्दार्थतापत्तिः । अत्रापि पूर्ववत्

न्यबोधवत्सुरथोभवतुइत्याकारिकेच्छायां वाक्यान्तरस्यउक्ति-
क्रियाविषयतानिरूपितकर्मत्वविषयतानिरूपितस्वघटित वा-
क्यार्थविषयताशून्यत्वाभावादित्यर्थः । मन्यतइति । महावाक्या-
र्थबोधेअवान्तरवाक्यार्थबोधस्यहेतुतयातादृश फलेच्छाधी-
नायास्तादृशोपायविषयकेच्छायाआवश्यकत्वादिति भावः । वा-
क्यान्तरार्थप्रतीतीति । वाक्यान्तरार्थक्रियाकर्मत्वविषयता निरू-
पितस्वघटितवाक्यार्थविषयताशालिप्रतीतीच्छा नधीनत्व-
मपीत्यर्थः । तादृशप्रतीतीच्छानधीनत्वमितिपाठेपिउक्तएवार्थः ।
अत्रापिपूर्ववदिति । अस्मच्छब्दशक्त्यनुगमस्यतृतीयोक्तरीत्यात्वंप-
ण्डितइतिविद्वांसंपश्येत्यादौ दर्शनकर्मण्यायुष्मत्पदशक्तौ वा-
रणायस्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वे नवाक्यान्तरप्रतिपत्ति विषय-
ताश्रयक्रियाकर्मण्येव शक्तिर्वाच्यातथा च प्रागुक्तरीत्याअन्यो-

स्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्म-
तयावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनयावक्तृबुद्धिस्तद्विषयता-
वच्छेदकत्वेनानुगतामांचैतत्त्वमहिषासुरत्वादीनांप्र-
वृत्तिनिमित्तत्वंबोध्यम् । सम्बोध्यत्वघटितानुगतक-
शरीरेचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनंमिश्रोक्तम-
नुपादेयमेव । सम्बोध्यतावच्छेदकीबुद्धिप्रकारत्वस्या-
व्यावर्तकत्वात् । अथतात्पर्यसत्त्वेऽहमत्रास्मीतिमैत्रो
जानातीत्यादिचैत्रवाक्यस्यास्मच्छब्दाच्चैत्रोऽपिप्रतीय-

न्याश्रयवृत्तिस्वघटितेत्याद्युरीतिः । स्वघटितवाक्यार्थविष-
यकत्वान्वितेति । स्वघटितत्ववाक्यार्थविषयकत्वविषयकत्वनिरू-
पिताधाधेयत्वसम्बन्धेनमहिषासुरनिष्ठविषयता निरूपित-
कर्मत्वविषयतानिरूपितवाक्यान्तरस्थक्रियाविषयतातन्निरूपित-
कर्तृत्वविषयतानिरूपितविषयतावद्देवीवृष्ठसाधिकारूत्याकार-
कर्तृसाधनतास्थानीयतादृशक्रियाकर्मत्वविषयता निरू-
पितवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तिविषयतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नविषयतात्मिकायास्तादृशक्रियाकर्मतयावाक्यान्तर प्र-
तिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धिविषयतायाःमहिषासुरादेरनुगतत्वमेवेति ।
वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतामुख्याग्राह्या,नातः तादृशक्रियाकर्म-
तयावाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धिविषयतायाः स्वघटित-
वाक्यार्थसत्त्वेऽपिक्षतिः । अथवास्वघटितवाक्यार्थविषयकत्व
प्रकारतानिरूपितक्रियात्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नकर्मत्वेप्र-
कारतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नायाविषयता तत्तन्नि-
रूपितविषयताविवक्षणान्नानुपपत्तिरितिध्येयम् ।

तेतत्रचैतस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रिया कर्तृत्वा-
भावात् तदुच्चारणस्यानिरुक्तस्वातन्त्र्या भावाच्चानुप-
पत्ति, एवंमैत्रत्वयाभुक्तमितिमयाश्रुतमित्यत्रमैत्रस्यायु-
ष्मच्छब्देनप्रत्यायनात्तस्यचवाक्यान्तरस्थक्रिया कर्म-
त्वस्यानिरुक्तेच्छाविषयत्वरूपसम्बोध्यत्वस्यचाभावा-
त्कथमुपपद्यतामितिचेत्तर्हिनस्वातन्त्र्यमुच्चारणविशे-
षणम् । सम्बोध्यत्वघटकेच्छायांनिरुक्तेच्छानधीनत्वा-
दिविशेषणस्यत्याज्यमेव । मयात्वयिश्रुतेत्वेत्यादौता-
त्पर्यविरहादेवानुवादकतत्सम्बोध्ययोर्मयात्वयि
श्रुतेत्यादिनाऽप्रतिपादनोपपत्तेः । नचैवं
तावच्छेदकावच्छिन्न एवयुष्मदस्मदोरप्यास्तांशक्तिः
किंसम्बोध्यस्योच्चारयितृतावच्छेदकावच्छिन्नेशक्ति-
स्वीकारेणतात्पर्यादेवातिप्रसङ्गभङ्गादितिवाच्यम् ।
तात्पर्यसत्त्वेपिचैत्रोच्चारितादहंकरोमीतिवाक्याच्-
चैत्रंबोधयितुंप्रयुक्तात्त्वङ्गच्छेत्यादिवाक्याच्चोच्चार-
यितृत्वसम्बोध्यत्वभ्रमंविनामैत्रादेर्बोधस्यसर्वानुभववि-
रुद्धत्वात् । अन्यथातत्तात्पर्येणस्वरसतएवतथाप्रयो-
गापत्तेः । इदंतुतत्त्वम् । अहंपण्डितइतिजानाती-
त्युवाचेत्यादिस्थलेसर्वत्रवाक्यार्थस्यकर्मतानसम्भवतिबाधि-
तवाक्यार्थस्थलेतदसम्भवात् । नचबाधितवाक्यार्थ-
स्थलेभ्रमरूपैवतत्कर्मत्वप्रतीतिरितिवाच्यम् । विशेष-
दर्शिनाभ्रान्तिज्ञेनतथाप्रयोगात्तस्यवाक्यार्थज्ञाना-
सम्भवेनतदनुपपत्तेः । नचाहार्यवाक्यार्थज्ञानादेव-

विनापिविशिष्टवाक्यार्थबुद्धिं विशेष्यविशेषणप्रकारकत्ववि-
शेष्यकत्वाभ्यांविशिष्टज्ञानज्ञानादेववाविशेषदर्शीतथाप्र-
युङ्क्तइतिवाच्यम् । एवमपिविशेषदर्शिनोभ्रान्तिज्ञ-
पुरुषीयतथाविधवाक्याद्बोधानुपपत्तेर्वक्तृलेपरत्वा-
त् । तस्मात्तत्रेतिपदंनतद्वाक्यप्रतिपाद्यता-
नवच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नपरम् । अपितुतद्वाक्य-
जन्यज्ञानसमानाकारकपरम् । तादृशस्येतिपदार्थो
भेदसम्बन्धे नयथासम्भवंधात्वर्थेधात्वर्थतावच्छेद-
कज्ञानेचविशेषणमित्येवोपगन्तव्यम् । तथाचसर्व-
र्वनयघटितस्वघटितावान्तरवाक्यस्थलेइतिपदंतत्परमे-
व । तादृशवाक्येनगवित्ययम् । इत्यादौ...
स्वरूपमेवेतिशब्देनपरामर्शार्थंसमुपस्थाप्यतेनतुयु-
ष्मदस्मच्छब्दार्थघटितवाक्यार्थइतिसम्बोध्योच्चारणकर्त्री-
रेवयुष्मदस्मदोःशक्तिरिति । त्वंस्थूलःअहंस्थूलस्त्वंस्वर्गं-
भोक्ष्यसेअहंस्वर्गंभोक्ष्येइत्युभयत्रैवयुष्मदस्मदोर्मुख्य-
त्वात्सम्बोध्योच्चारयितृशरीरतदात्मनोरेवयुष्मदस्म-
दर्थताबोध्या । सर्वंघटाद्रूपवन्मइत्यादौसर्वंपदादुद्दे-

इत्येवोपगन्तव्यमिति । तथाचैतद्वाक्यजन्यज्ञानसमाना-
कारकाभिन्न महिषासुरनिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारवतीदेवीत्य-
न्वयबोधःतादृशवाक्यजन्यदेवीकर्तृकमहिषासुरकर्मकघातादि-
बोधस्तुतादृशवाक्याद्देव्युच्चरितत्वभ्रमादेवसिद्धइति । तादृश-
वाक्येनवेति । विशिष्टाप्रसिद्धस्थलीयवाक्येनवेत्यर्थः । वाक्या-
र्थेनवस्थायामतोन पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति । युष्मदस्मदर्थंत्वंबो-
ध्यमिति । तथाचस्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-

वच्छिन्नशक्तिमत्त्वोच्चारणकर्तृता वच्छेदकशरीरवृत्तिद्रव्यत्व-
व्याप्यजात्यवच्छिन्नेऽपि अस्मत्पदस्य शक्त्यन्तरं वा वाच्यम् । द्र-
व्यत्वव्याप्यत्वञ्च द्रव्यत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं द्रव्य-
त्वव्याप्यजातिव्याप्यत्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशशरीरवृत्तिजातौ च मनुष्यादिभिन्न-
त्वमुपलक्षणविधया निवेशनीयमितिध्येयम् । एवं युष्मदादिस्थले-
स्वजन्यबोधवक्तृत्वेनाभि प्रायविषयवृत्तिज्ञानावच्छेदकशरीरवृ-
त्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्य जात्यवच्छिन्नेशक्त्यन्तरं स्वीकार्यं व्या-
प्यादिकञ्च पूर्ववदिति । अथ त्वं चावां गच्छावः ऽहं गच्छाम इत्या-
दिवाक्यघटकास्मच्छब्दात् चैत्रोच्चरितात् चैत्रमैत्रादिबोधस्या-
नुभवसिद्धतया मैत्रादेरुच्चारण कर्तृत्वाभावात्तादृशबोधानुप-
पत्तिरिति चेन्न । तादृशस्थले चैत्रादिसमुदाये लक्षणास्वीकारात् ।
अतएव द्विवचनबहुवचनस्थले लक्षणैव गतिरिति वैयाकरणसि-
द्धान्तदीपिकाकर्तृभिरभिहितम् । न च तादृशोच्चारकपुरुषमन-
न्तरभाव्यकेवलचैत्रादिबोधो लक्षणया स्यात् तादृश लक्षणाया-
आधुनिकत्वात् । उच्चारकपुरुषमनन्तर्भाव्यै लक्षणायानिरूढ-
त्वं बोध्यम् । आधुनिकलक्षणादरे तु तादृशबोधो भवत्येवसि-
किन्तु न स्वारसिकप्रयोग इति । केचित्तु स्वोच्चारणकर्तृवृत्तिस्वप्रयो-
जकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ऽस्मत्पदशक्तिस्वीका-
रेण नोक्तस्थले उच्चारकानुच्चारक पुरुषसमुदाय विषयक-
बोधस्य शक्त्योपपत्तिरिति प्राहुः तन्न । तथापि द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्य-
बोधतात्पर्येणापि शक्त्या तादृशप्रयोगापत्तिरिति ।

ध्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नस्याशेषताप्रतीते-
रशेषत्वं सर्वपदार्थः । नन्वत्राशेषत्वं न विधेयशून्यावृत्ति-
तत्त्वदुद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वम् । केवलान्वयिनोऽप-
त्र विधेयतात्र विधेयशून्यत्वस्याप्रसिद्धेः । यत्र विधे-
यशून्ये उद्देश्यतावच्छेदकीयसम्बन्धविशेषणावृत्तेरप्र-
सिद्धिस्तत्र सर्वे घटा जातिमन्त इत्यादौ वगत्यभावापत्तेः ।
पदान्तरादुपस्थितोद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिवि-
शिष्टे सर्वपदोपस्थाप्यव्याप्तिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य
कथंचिदन्वयसम्भवेऽप्यनुभवविरोधात् । घटत्वत्वानु-
पस्थितिदशायामपि सर्वे घटा इत्यादिवाक्यादन्वयबो-
धस्यानुभविकतया व्याप्यत्वेनैव घटत्वादेः सर्वपदार्थत्व-
स्य स्वीकरणीयतया तज्जन्यबोधस्य निर्धर्मितावच्छेद-

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदरूपव्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकात्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्व-
न्ये भट्टाचार्यैरस्वीकृतत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छे-
दकताकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठा-
वच्छेदकताकवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविलक्षण-
केवलान्वयिविशेषे नानुपपत्तिरत आह । सर्वे घटा जातिमन्त
इति । ननु विधेयव्याप्यत्वमभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धेन विधेया-
भावविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरण-
ताकत्वम् । अभाववृत्तित्वम् विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं
ग्राह्यमित्युभयत्रैव गतिरस्त्येव इत्यतोऽनुभवविरोधरूपदोषमाह ।
अनुभवेति । दण्डवान् रक्तदण्डवानितिवत् विधेयांशेऽधि-
कावगाहितादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

कतयाविपरीतविषयकसंशयाद्यविरोधित्वे नाकिंचि-
त्करत्वापाताच्च । नापितत्तदुद्देश्यतावच्छेदकव्या-
पकतद्विधेयवत्त्वं, तदवच्छिन्ने विधेयानन्वयप्रसङ्गा-
त् । नापिविधेयान्वयिव्यापकतापर्यन्तमेवसर्वपदा-
र्थः । नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । ना-
प्यभेदेनरूपवदाद्यात्मकविधेयान्वयिघटत्वादिव्यापक-
एवतदर्थः । तथासतिसर्वेवेदाःप्रमाणमित्यादौसर्व-
पदस्यप्रमाणपदेनैवसमानाधिकरण्यात्तत्समानलिङ्ग-
वचनकत्वापत्तिः । सर्वेघटावर्तन्तइत्यादौक्रियारूप-
विधेयव्यापकस्याभेदान्वयेसर्वपदस्यनपुंसकत्वापत्तेश्च ।
व्यापकतायाभेदान्वयोपगमेनामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयविर-
हनियमात्तस्यभङ्गापत्तेः । यत्त्वशेषत्वंनसर्वपदार्थः ।
उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयोपगमादेवतल्ला-
भोपपत्तेः । किन्त्वनेकत्वमेव । अनेकत्वंचोद्देश्यता-
वच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वम् । अतए-
वचसर्वंगगनंशब्दवदित्यादिप्रयोगोनभवति । एवंच-
सर्वेघटाइत्यादौघटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिन्ना-

वधेयानन्वयप्रसङ्गादिति।तथाच सर्वेघटारूपवन्तइत्यादितोघ-
टत्वव्यापकरूपवन्तोघटारूपवन्तइत्यन्वय बोधस्यस्वीकरणीयत-
याविधेयांशेन्यूनावगाहितयातादृशबोधस्य केनाप्यनङ्गीकारा त्
इतिभावः । तस्यभङ्गापत्तेरिति । नचाख्यातार्थाश्रयत्वएवतादृ-
शसर्वपदार्थस्याभेदेनान्वयेतद्दोषवारण सम्भवादितिवाच्यम् ।
आख्यातार्थविशेष्यकनामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिभावः ।

इत्यर्थः प्रतीयते । नचैवं घटत्वादिसामानाधिकरण्य-
मात्रेण विधेयान्वयतात्पर्येण सर्वे घटा नीला इत्यादिप्रयोगा-
पत्तिः । सर्वपदार्थविशेषितोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनै-
व विधेयान्वय इति नियमात् सर्वं प्रमेयमित्यादौ प्रमेयत्वा-
दिविधेयके उद्देश्यवाचकवस्त्वादिपदमध्याहृत्यैव प्र-
तीतिः । अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यधर्मानु-
पस्थित्या तद्व्यापकत्वार्थकत्वेऽप्यनुपपत्तेरिति । तदपि-
न युज्यते । गगनादावपि द्वित्वावच्छिन्नतद्भेदसत्त्वेन सर्व-
पदस्यानेकार्थत्वमुपगम्यापि सर्वं गगनमित्यादिप्रयोग-
स्य दुर्वारत्वात् । तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्तदुद्देश्यतावच्छेद-
के सर्वत्र बाधितत्वेन तत्प्रतीतेरनुपगमत्वात् । सामा-
न्यतः प्रतियोगिवृत्त्यन्यत्वस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वात् स्वप्रतियो-
गिवृत्तयो ये तादृशभेदास्तद्भेदकूटस्य च दुरवगमतया त-
द्विशेषणेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरपि हेयत्वात् ।

सर्वत्र बाधितत्वेनेति । नचोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य उ-
द्देश्यतावच्छेदके निवेशेऽपि सर्वं गगनं शब्दवत् इति वारणासम्भवः
गगनत्वेऽपि गगनत्वसमानाधिकरणोभयभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्य सत्त्वात् इति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकर-
णभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य-
उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक एव तात्पर्यात् ।

अस्तुवायथाकथंचित्तद्व्यावृत्तिः । तथापिअनेकत्वमा-
त्रस्यसर्वपदार्थत्वेऽवच्छेदकाव च्छेदेनान्वयेवच्छेद-
कैककदेशेव्यापकताविधानस्यानुभवविरुद्धतयासर्वं घ-
टारूपवन्तइत्यादौघटनिष्ठभेदे प्रतियोगिघटत्वस्योद्दे-
श्यतावच्छेदकतयाशुद्धघटत्वव्यापकत्वादिभानानु-
पपत्त्याघटत्वसामानाधिकरण्ये नरूपादिमदन्यत्वनि-
श्चयदशायामपितादृशवाक्याच्छाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारै-
व । एवंविशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाएवविशेषण-
संसर्गांशेसंसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेवाभानात्स-
र्वेषुघटेषुरूपमित्यादौघटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वे-
नरूपादौव्यापकत्वभानंदुर्लभमापद्येत । नचतत्रसप्त-
म्यर्थाधेयत्वादौनिरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
सम्बन्धेनैवप्रकृत्यर्थस्यघटादेरन्वयः स्वीक्रियतेघटादे-
र्व्याप्यताचतादात्म्येनव्यापकता चयादृशरूपावच्छि-
न्नेष्वाधेयत्वादेरन्वय-

स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगितावि-
शिष्टान्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदेनिवेशनीयम-
तोनोभयभेदमादायदोषइत्यभि प्रायेणाह । कथंचिदव्यावृत्ति-
रिति । एकदेशव्यापकत्वास्वीकारेनोक्तदोष इत्यतआह । एव-
मिति । विशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः विशेषणसंसर्गांशेभा-
नोपगमेसमवायेनपर्वतस्तद्रूपवानित्यादिबोधस्यप्रमात्वापत्तिः
समवायस्यैक्यमतेतद्रूप प्रतियोगिसमवायस्यपर्वतत्वाव्यापक-
त्वादाह । संसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशेइति ।

स्तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गः, अतो रूप
निष्ठाधेयत्वादेराधेयतात्वादिनाद्रव्यत्वाव्यापकत्वेऽपि
नातिप्रसङ्गः। एवंरूपनिष्ठाधेयतात्वादेःपदादनुपस्थित-
त्वेऽपिनक्षतिः । तथासत्यपि तादृशरूपस्यसंसर्गघटकत-
याभानेविरोधाभावादितिवाच्यम् । उक्तव्यापकतायाः
संसर्गत्वेमानाभावात्। अस्तुवोद्देश्यविधेययोर्विशेषण-
विशेष्यभाववैपरीत्येऽपिविधेयांशेउद्देश्यतावच्छेदकव्या
पकत्वस्योद्देश्यविधेयभावमहिम्नैवसंसर्गतयाभानंभ-
वतुचोद्देश्यविशेषणतयोपस्थितस्यापिविधेयेपारतन्त्र्ये
णान्वयोव्युत्पत्त्यविरुद्धः।

तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गइति। तथाचसर्वेषुघ-
टेषुरूपमित्यादौतादात्म्येनघटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकरूपवन्निष्ठाधेयत्ववत्सम्बन्धे नघटादेराधेयतायामनुपगमा-
न्नानुपपत्तिरिति ॥ नातिप्रसङ्गइति ॥ सर्वेषुद्रव्येषुरूपमित्या-
द्यतिप्रसङ्गइति। तथासत्यपि ॥ पदानुपस्थितित्वेऽपि । माना-
भावादिति । तादृशसंसर्गेमानाभावेऽपिसम्बन्धविशेषांशेविशेष्य-
तावच्छेदकव्यापकत्वस्यसंसर्गविधयाभानेऽपिनक्षतिः। उद्देश्य
विधेयभावस्थलेविधेयांशेउद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यसंसर्ग-
विधयाभानंसम्बन्धविशेषणांशेविशेष्यतावच्छेदकव्यापकत्ववत्
अनुभवसिद्धमेवेत्याह । अस्तुवेति । ननूद्देश्यविशेषणतयोपस्थि-
तस्यघटत्वव्यापकत्वसम्बन्धे नविधेयांशेभानोपगमेएकत्रविशेष-
णतयोपस्थितस्यान्यत्रविशेषणतयानभानमितिनियमभङ्गइत्य-
तआह । भवतुचेति । तथाचैकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्य-
त्रस्वातन्त्र्येणान्वयोव्युत्पत्तिविरुद्धएवनतुपारतन्त्र्येणेतिभावः।

नामार्थयोरपिभेदेन पारतन्त्र्येणान्वयो व्युत्पत्तिंमा-
विरौत्सीत् तथापिसर्वपदस्ययत्रविधेयवाचकपदसा-
मानाधिकरण्यं तत्रविधेयांशेउद्देश्यस्यतत्सम्बन्धस्यवा-
नुभवसिद्धो व्याप्तिबोधोदुरुपपादः । एवंघटेनसर्वाणि
रूपाण्यपितुकानिचिदेवेत्यादौरूपनिष्ठभेदप्रतियोगिरू-
पत्वावच्छिन्नाभावोघटादौ बाधितइत्ययोग्यताप-
त्तिः । नचतत्रतादृशरूपत्वादिसामानाधिकरण्ये नघ-
टादिवृत्तित्वाभावः प्रतीयतेसचाबाधितएवनञ्सम-
भिव्यहारस्थलेऽशेषत्वभानानुपोगमेतिविरहादिति-
वाच्यम् । एवंसतितत्रघटत्वावच्छिन्न-

ननुनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् कथंतादृशबोध
इत्यतआह । नामार्थयोरिति । तथाचपारतन्त्र्यातिरिक्तस्थल
एवतथाव्युत्पत्तिरितिभावः । उद्देश्यस्याधारतासम्बन्धेनैवव्या-
प्तिघटकत्वंवाच्यमितितस्य वृत्त्यनियामकतयाव्याप्तिघटकत्वंन
सर्वमतसिद्धमतआह । तत्सम्बन्धस्यैवेति । ननुसर्वपदसम-
भिव्याहारस्थलेव्यापकत्वरूपाशेषत्वबोधकत्वमनुभवसिद्धं तत्रै-
तन्मतेवच्छेदकावच्छेदेनअन्वयएवलभ्यतेनसमभिव्याहारस्थ-
ले रूपत्वसमानाधिकरणेघटवृत्तित्वाभावभानोपगमेतादृ-
शानुभवविरोधइत्यतआह । नञ्समभिव्याहारस्थले इति ।
तथाचतत्ररूपनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वरूपमनेकत्व मा-
त्रंरूपभासतेइतिभावः । एवंसतीति । घटरूपेघटेतरवृत्तित्-
वाभावभानोपगमेसतीत्यर्थः ।

स्योद्देश्यत्वानिर्वाहात्। नचतत्तद्रूपस्योद्देश्यत्वं प्रथम मनिर्दिष्टत्वात्।

उद्देश्यत्वानिर्वाहादिति। तथाचशाब्दबोधउद्देश्यविधेयभावस्यानु भवसिद्धतयातद्विरोधइति भावरूपस्यउद्देश्यत्वंशङ्क्ते। नचेति। प्रथममनिर्द्दिष्टत्वादिति। इदंतुआपाततउद्देश्यवाचकपदस्यविधेयवाचक पूर्व्ववृत्तित्वेनप्रति सन्धानस्यैवापेक्षणीयत्वात्। अतएववह्निव्याप्यधूमवानित्याद्युपनयघटकीभूता यांपदस्य उद्देश्यवाचकत्वोपपत्तेः स्वयमेवावयवग्रन्थे उक्तत्वादितिध्येयम्। नचोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यधर्म्मावच्छिन्न एवलाघवाच्छक्तिरस्तुकिंगुरुतरत्तादृशरूपपर्याप्तिक धर्म्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनयाइतिवाच्यम्। सर्वंद्रव्यंरूपवदित्यादौद्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकरूपवद्द्रव्याप्यपर्य्याप्तप्रसिध्या तादृशवाक्यस्याप्रमाण्यभियासर्वंपदशक्तेरेवाग्रेखण्डशः स्वीकरणीयतया तादृशस्थले उद्देश्यतावच्छेदक द्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकधर्म्माविच्छिन्नेरूपवद्भेद बोधकतयाप्रामाण्योपपत्तिः तादृशलघुधर्म्मावच्छिन्ने शक्तिशङ्कितातत्र द्रव्यत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्ने रूपवद्भेदबो धस्यस्वीकरणीयतयातादृशवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। तथाहि। द्रव्यन्नरूपवदित्यादिवाक्यस्यप्रामाण्यवारणायअनुयोगिता वच्छेदकावच्छेदेननञोऽभावबोधकत्वव्युत्पत्तेःस्वीकरणीयतया द्रव्यत्वसत्तादेरपिद्रव्यत्वव्यापकतयातद्वच्छेदेनरूपवद्भेदासत्त्वात्तादृशवाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिर्दुर्व्वारा अस्माकन्तुद्रव्यत्वव्यापकपर्य्याप्तिकयावत्त्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्म्मसामानाधिकरण्येन रूपवद्भेदबोधकतयातादृश वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः। नचनानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गइतिवाच्यम्। व्यासज्यवृत्तिधर्म्मसा

मत्रोच्यते । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्य-
पर्याप्तिकोधर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं,सर्वेघटारूपवन्त इत्या-
दौतथाविधधर्मो घटनिष्ठयावत्त्वमेव तस्यव्यासज्य-
वृत्तितयातत्पर्याप्ते घटत्वव्यापकत्वात् रूपादिव्याप्य-
त्वात्,शब्दादूघटत्वा दिव्यापकेरूपादिव्याप्यत्वलाभे
तयोरपि व्याप्यव्यापकभावोर्थाल्लभ्यतेद्रव्यत्वादिव्याप-
कपर्याप्ते रूपाद्यव्याप्यत्वात्सर्वाणिद्रव्याणि रूपव-
न्तीत्यादावयोग्यता । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वंच
तत्समानाधिकरणान्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वं तेनरूपादिव्याप्यपर्याप्ते द्रव्यनिष्ठान्यन्ताभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेपिनक्षतिः । घ टत्व
व्यापकयावत्त्वपर्याप्तिश्चन घटादिव्यक्तिभेदाद्भिद्यते-
तोनघटत्वादि व्यापकतायाअनुपपत्तिः । विधेय-

वृत्तिधर्मावच्छिन्नाविशेषितानु योगिवाचकसमभिव्याहृतन-
ञएवतथाव्युत्पत्तिस्वीकारादितिइत्थंचात्रद्रव्यत्वादिव्याप्ते घटा-
दिप्रकारकाधिकरणे विभिन्नतयातत्तत्पर्य्याप्ते नंद्रव्यत्वव्यापक-
त्वम् तद्व्यवृत्तियावत्त्वपर्याप्ते स्वाधिकरणभेदेनाभिन्नतयाद्र
व्यत्वसमानाधिकरणभेदे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापक
त्वस्यतत्रात्रतत्त्वमितिदिक्एवं विधेयवाचकपदसमानाभिकरण
सर्व्वपदस्यविधेयतावच्छेदक धर्म्मव्यापकधर्म्मावच्छिन्नेशक्तिक
ल्पनेघटेनसर्व्वाणिरूपाणि इत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वा पत्तिस्त-
त्ररूपत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्नाभाव बोधस्यैवस्वीकरणीयतया-
रूपत्वादिव्यापकत्वस्यरूपगुण त्वादिसाधारणतयातद्व-

व्याप्यत्वं च व्यभिचारित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कतत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्त-
द्विधेयाभाववत्त्वम् अतोविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
यत्रकेवलान्वयितातत्रनाप्रसिद्धिः व्यधिकरणसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवतथाविधाभावस्यप्रसिद्धत्वात् ।
अत्रचोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकघटत्वरूप-
त्वादीनामुपलक्षणतयानुगमकंतादृशावच्छेदकत्व-
मेवअतोनशक्त्यानन्त्यं नवापूर्वधर्मव्यापकत्वादिभाना-
नुपपत्तिः। नवातादृशावच्छेदकत्वभानापत्तिः । यद्य-
पिसामान्यतउद्देश्यतावच्छेदकत्वमव्यावर्तकमेव, उ-
द्देश्यतावच्छेदक विधेयास्वसमभिव्याहृतपदप्रति-
पाद्यत्वंचेतादृश पदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं

च्छिन्नाभावस्यघटेऽभावात् रूपत्वव्यापकपर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छि-
न्नशक्तिस्वीकारेच तावद्रूपवृत्तियावत्त्वादेरेवतादृशसत्त्वात्तस्य
चव्यासज्यवृत्तितयातदवच्छिन्नाभावस्तत्रात्यन्त एवेतिव्यभि-
चारित्वसम्बन्धेन । नचव्यभिचारित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनिया-
मकत्वात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसि-
द्धिरितिवाच्यम् । हृहहेतावुपाधिर्न्नहेतापाधिरिति सर्व्वज-
नानुभवसिद्धिप्रसिद्ध रीत्यातत्सम्बन्धस्यवृत्तिनियामकत्वादिति
।उद्देश्यतावच्छेदकविधया।उद्देश्यतावच्छेदकतया, तृतीय-
योऽभेदः स्वसमभिव्याहृतप्रतिपाद्यत्वम् । स्वघटितानुपूर्वी-
घटकपदजन्य प्रतीतिविषयत्वं, तथा चउद्देश्यतावच्छेदक-
त्वाभिन्नस्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः।

दुर्घटंतथापितादृशप्रतिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धेर्वक्तृतात्पर्य-
स्यवाविषयत्वंतथावाच्यम् । तच्चप्रकरणादिनापूर्वमपि
सुग्रहम्, सत्वाननुगमः पूर्ववत्समाधेयः ।

दुर्घटम् । ननिश्चयविषयीभूतम् । तादृशपदप्रतिपाद्यत्वेन, स्व-
समभिव्याहृतदपजन्यप्रतीतिविषत्वेन । उद्देश्यतावच्छेदक-
विधया इत्यनुषज्जते । वक्तृबुद्धिरित्यस्यविषत्वमित्यर्थः । वक्तृबुद्धिश्च
सर्व्वेघटारूपवन्त इत्यादिवाक्यजन्यबोधीयरूपत्वावच्छिन्नविधे-
यतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतावत् घटकत्वमिष्टसाधनमि-
त्याकारिका । वक्तृतात्पर्य्यमपितादृशावच्छेदकतावद्घटत्वं
भवत्वित्याकारकमित्यवधेयम् ॥ प्रकरणादिना, प्रथमोपदिष्टत्वा-
दिना । पूर्व्ववत्समाधेय इति । उद्देश्यतावच्छेदकविधयास्व-
समभि व्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वेनवक्तृबुद्धिविषत्वाश्रयधर्म्मावच्छि-
न्नव्यापकविधेयतावच्छेदकविधया स्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपा-
द्यत्वेन वक्तृबुद्धिविषयत्वा श्रयधर्म्मावच्छिन्नव्यापकपर्य्याप्तिकध-
र्म्मावच्छिन्नविधेयताकत्व स्वजन्यत्वोभयसंबन्धेनबोधः सर्व्वप-
दवान्भवतित्वत्या कारकभगवच्छक्तिः स्वीकार्य्यइतिभावः ॥
इदमपिमस्मदुक्ततत्पदस्थलीयादिशा परिष्कार्य्यइति । उद्दे-
श्यतावच्छेदकव्यापकेत्यत्र व्यापकता उद्देश्यतावच्छेदकता
घटकसम्बन्धेनग्न्यथासर्व्वाणिद्रव्याणिरूपवन्तिइत्यादिप्रयोगा-
पत्तेः । घटगयावत्वस्यघटानुयोगिकसमवायेनद्रन्यत्वव्यापकत्वात्
एवंविधेयताव्याप्यत्वमपिविधेयतावच्छेदकताघटकस
म्बन्धेनविधेयाभावघटितंतेन सर्व्वाणिजन्यद्रव्याणिघटत्ववन्ति
इत्यादिकोनप्रयोगः अन्यथाजन्य द्रव्यत्वव्यापकयावात्वस्यका-
लिकेनघटाभाववदवृत्तित्वात्त तादृशप्रयोगवार-

उद्देश्यविधेयभावस्यनविशेष्यविशेषणभावनियतोऽतः
सर्वेषुघटेषुरूपमित्यादाव पिघटत्वादिरूपत्वाद्योरुद्दे-
श्यविधेयतावच्छेदकभावोऽस्त्यतएवेतिनघटत्वादिव्या-
पकरूपत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यपर्याप्ति कयावत्त्वभानानुप-
पत्तिः । इयंचव्युत्पत्तिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिक-
रणसर्वपदे । विधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्व-
पदस्यविधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वमर्थः । अतःकाले
सर्ववृत्तिमन्तः कालःसर्वधर्मवानित्यादौसर्वपदेनवृत्ति
मत्त्वादिव्यापककालादि सम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयाव-
त्त्वं प्रतीयते । अथवास्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्याप-
क तादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
प्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नंसर्वपदार्थइत्युद्देश्यविधेयभा-
वंविशिष्यानिवेश्यसर्वसाधारण्येनैकाव्युत्पत्तिरेवस्वी
क्रियते । अन्वयित्वं चविशेष्यविशेषणभावसाधारण ।
म् । सर्वंप्रमेयमित्यादौवस्त्वादिपदाध्याहारमन्तरेणबोधो-

णासम्भवादितिकेचित् । तन्न।सर्वेषुद्रव्येषुरूपमित्यादौविशेषा-
ताख्यविधेयतावच्छेदकसम्बन्धा प्रसिद्ध्यातदनुपपत्तेः ।एवंवि-
धेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदस्थलेउभयसाधारणस्तत्रा-
नुगमस्थलेचानुपपत्तिर्बोध्या । एवमन्यत्रापिकेषांचिदाशङ्कितं
तत्तु च्छतयानाशङ्कितं तस्माद्वक्ष्यमाणमस्मदुक्तसमाधानमे-
वावलम्बनीयमिति । विशेष्यविशेषण साधारणमिति । विषयता
निरूपितविषयतारूपम् ।

पगमेतदनुरोधिनान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कविधेयव्याप्य पर्याप्तिकयावत्त्वार्थं कतापिसर्वपदस्य-
स्वीकार्या, अयंसर्वंघटंवेत्तीत्यादौ वेतदीयज्ञानविषय-
तात्वादिनाविषयत्वानन्वया त्तादृशधर्मोनान्वयिता-
वच्छेदकः । अन्वयितावच्छेदकविषयतात्वावच्छि-
न्न व्याप्यत्वमतिप्रसञ्जकमिति तत्रापिव्युत्पत्यन्तरं स्वय-
मूहनीयम् । अत्र न सर्वाणि रूपाणीत्यादौ नञर्थप्रति-
योगिविशेषार्थकसर्वशब्दस्य स्वार्थान्वयितावच्छेदकरू-
पत्वादिव्यापकपर्याप्तिनिरूपकयावत्त्वार्थकतया तदव-
च्छिन्नाभावएवप्रतीयतेव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतादृशाभावोघटादावबाधितएवेतिनायो-
ग्यता । नचव्यासज्यवृत्ति गुणत्वादिपर्याप्ते रपिरूप-
त्वादिव्यापकतयागुणत्वादिसाधारणरूपत्वादिव्याप-
कपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नाभावोनघटादावितिकथम-

अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकेइति । सर्व्वं घटइत्या-
दिप्रयोगवारणायतादृश पर्याप्तौविधेयव्याप्यत्वं निवेशनीयमेवं-
सर्व्वेऽत्तिविषा रित्याद्यनुरोधात् अन्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदक स्वार्थानुयोगितावच्छेदकधर्मव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नव्याप्य-
पर्याप्तिकधर्म्मावच्छिन्नेपिसर्व्व पदस्यशक्त्यन्तरमङ्गीकरणीयम् ।
अतस्तत्रान्योन्याभावप्रतियो गितावच्छेदकविपर्यायत्तात्वव्याप्यप-
र्याप्तिकधर्म्मा वच्छिन्नस्यसर्व्वपदाद्बोधः । स्वयमूहनीयमिति ।
द्वितीयार्थककर्मतायामाधेयता सम्बन्धेनघटस्यान्वयेघटत्वाख्या-
पिंव्याप्ययपर्य्याप्तिमद्वृत्तित्वसम्बन्धे नभानोपगमात्नानुपपत्तिः ।
स्वाश्रयत्वञ्चस्वव्यापकत्वस्वसमानकालीनैतदीयज्ञानविषयता
त्वावच्छिन्नव्याप्यत्वोभयसम्बन्धे न ग्राह्यं, सर्व्वपदात्तादृशान्व-
यतात्पर्य्ये णाह । कथमिति । केचित्तु

त्वयोग्यतेतिवाच्यम् । अव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैक-
मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्यैव सर्वाणिरूपाणि
गुणाइतिप्रतीत्यावगाहनात्सर्वं साधारणैकधर्मपर्याप्तौ
मानाभावात्प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिषुरूपत्वादेर्नि-
रुक्तव्यापकत्वाभावात्सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वा-
दिव्यापकयावत्त्वसामाना धिकरण्यमभावस्य प्रतीयते
ऽतोनायोग्यता । अनुयोगिविशेषणावच्छेदेनैवनञा
रूपाभावःप्रत्याय्यतेद्रव्यंनरूपवदित्यादिप्रयोगादर्शना-
दितिकथमेतदुपपाद्यतामितिनाशङ्कनीयम् व्यासज्य-
वृत्तिधर्माविशेषितावच्छिन्नानुयोगिताकाभावबोधित-
थानियमोपगमात् यत्तु स्वरूपसंबन्धात्मकमभावानुयो-
गितावच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणेनञ्पदजन्याभावप्र-
तीत्यागृह्यतेद्रव्यत्वादौनतादृशरूपवच्छेदानुयोगिताव-
च्छेदकत्वमतोद्रव्यंनरूपव । दित्यादयोनप्रयोगाः,व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगकाभावाभ्युपगमेनसर्वं द्र-
व्यंनरूपवदित्यादिप्रयोगाउपपादनीयाः । नचव्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमेकस्यापि-
रूपादेः सर्वंघटादिषुपर्याप्तिर्नास्तीति

स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मव्यापकतदवच्छिन्नान्वयिताव-
च्छेदकधर्म्मव्याप्यधर्म्मावच्छिन्न व्याप्यपर्याप्तिकधर्म्मावच्छिन्ने-
पिसर्व्वपदस्यशक्त्यन्तरकल्पनीयमतोनानुपपत्तिः । तादृशध-
र्म्मस्यैतदीयज्ञानविषयतात्वमेवेतिविशेषणानन्तरं व्यासज्यवृ-
त्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वरूपप्रकारतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्ब-
न्धविशेषणान्

सर्वघटत्वावच्छिन्ने पि रूपादिमत्त्वे दसत्त्वेन सर्वे घटान
रूप वन्त इत्यादिप्रयोगापत्तिरिति नवाच्यं, रूपादिपर्या-
प्तित्वेनानुगतपर्याप्तीनामनतिप्रसक्तत्वेन घटादिनिष्ठ-
यावत्त्वादिनाप्यवच्छेदात्तदवच्छेदेन रूपादिमत्त्वे दस-
त्त्वाविरोधात् । द्रव्यत्वादिव्यापकयावत्त्वस्य चाति-
प्रसक्ततया रूपादि पर्याप्तित्वावच्छिन्नानामनवच्छेद-
कतया तदवच्छेदेन रूपादिमत्त्वे दसत्त्वाविरोधादिति,
तदसत्, उक्तरीत्यैवोपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकादि-
मति तच्छून्यसाधारण्याव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनान्यो
न्याभावादि वृत्तौ मानाभावात्तादृशाभावोपगमे प्रति-
बन्धकसमवहितेपि दृशैव्या सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-
योगिताकप्रतिबन्ध काभावबलात्कार्योपत्तेः तत्कार-
णतावच्छेदककोटौ विशेषणान्तरं प्रक्षिप्यापत्तिवार-
णे तु गौरवात् । अथ सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वादि-
व्यापकपर्याप्तौ विधेयीभूतरूपवत्त्वे दव्याप्यत्वस्य बाधित-
त्वादयोग्यत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न । तत्र विधेयव्याप्यत्वभा-
नानुपगमात्खण्डशो विभिन्नशक्त्यु, पगमेन क्वचित्तदं-
शपरित्यागेन बोधे विरोधविरहात् ।

खण्डशो भिन्नशक्त्यु, पगमेनेति । अथ खण्डशो भिन्नशक्तिः कीदृशो
यदि स्वार्थान्वयितावच्छेदकत्वव्या पकपर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छिन्न-
विधेयकस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मव्याप्यपर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छि-
न्नविषयताकबोधं जनयतु सर्व्वं पदमित्येवं भगवच्छङ्क्ते तरूपात-
दातादृशोभयविषयकशाब्दबोधस्यैकशङ्क्ते तद्विषयतया कथमेकं प-
रित्यज्यान्यस्य बोधः। यदि च नानार्थवत् प्रत्येकधर्म्मावच्छिन्नेशक्तिस्त-
दा सकृदुच्चरितसर्व्वपदात्सति तात्पर्य्ये युगपन्नानार्थभानं सम्भवे-

पिसति च एकमात्रतात्पर्य्ये तन्मात्रभानसम्भवेऽपि सर्व्वे घटारूपवन्त इतिवत् सर्वाणि द्रव्याणि रूपवन्ति इत्यादिप्रयोगापत्तिः, द्रव्ये प्रत्येकशस्तु रूपस्याप्यस्य द्रव्यत्वव्यापकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्य रूपव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नस्याभेदेन विशेषणतयाऽन्वयबाधकाभावात् । एवं व्याप्यादिघटकसम्बन्धादुर्निश्चयतया पूर्वोक्तानुपपत्तिश्च । नैवम्, स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकाभावपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेषु घटेष्वेका शक्तिः, अपरा च स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नेषु चतुर्ष्वित्येव खण्डशो विभिन्नशक्तिरित्यस्य तात्पर्यम् । अत एव विभिन्नशक्त्युपगमेनैकवृत्तावन्मात्रं परिहाय खण्डश इत्युक्तम् । भगवत्सङ्केतश्च सर्वपदं स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नविषयकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयकाभावविषयकपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नविषयकान्योन्याभावप्रतियोगितात्वावच्छेदकावच्छिन्नविषयकबोधं जनयत्वित्याकारकः अपरश्च सर्वपदं तादृशैकतरधर्मावच्छिन्नविषयकबोधं जनयत्वित्याकारकश्च, एवं सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नस्य घटस्यापरसर्वपदार्थान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे कदेशे अन्योन्याभावे चाधेयतयान्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभः । तस्य च प्रतियोगितया अपरपदार्थे अभावेऽन्वयात्तादृशावच्छेदकत्वाभावलाभः । उभयशक्ति प्रतिपाद्यपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नयोर्मिलितत्वादेक एव बोधः, संभेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावात् । एवं च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपाभावयोः पर्य्याप्तताव-

न्वय: पर्य्याप्तिस्वप्रतियोगितासम्बन्धेनधर्म्मावच्छिन्नरूपत्वाभावपदार्थैकदेशेधर्म्मेऽन्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितावच्छिन्नलाभ: । एवंच घटनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकरूपाभाववत्पर्य्याप्तिकप्रतियोगिकधर्म्मावच्छिन्नलाभ: । एवंघटस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छिन्नापरपदार्थैकदेशेऽन्योन्याभावे चाधेयतया अन्वयात् घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नलाभ: । एवंच घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपाभाववत् पर्य्याप्तिकधर्म्म घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्ववदभिन्नोघटोरूपवानित्याकारकस्तत्र बोध: आकाङ्क्षाकार्य्यतावच्छेदकतयातादृशविषयताशाल्येव बोधस्तादृशस्थले नतुकदाचिदपिविधेयव्याप्यत्वं परित्यज्य । एवं च सर्वंद्रव्यं नरूपवदित्यादौ आकाङ्क्षावैचित्र्यात् विधेयव्याप्यत्वंपरित्यज्यापिबोधेनिष्प्रत्यूहएवेति । एवंकालेसर्व्वे वृत्तिमन्त: काल: सर्व्वधर्म्मवान् इत्यादौ स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नस्यकालस्य आकाङ्क्षावैचित्र्यात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैवविशेषणात्वं तादृशतादृशसम्बन्धभानस्य आकाङ्क्षायाएवनियामकत्वात् इतिचतुरस्रम् । अथस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नानु योगितावच्छेदकतावच्छिन्नव्याप्यपर्य्याप्तिक धर्म्मावच्छिन्नस्य केवलस्यकदाचिदप्यभानात् पर्य्याप्तिकधर्म्मावच्छिन्ने द्वितीयशक्तिं प्रकल्प्यसंभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमित्यायुक्तिरनुचितेतिचेन्न । कल्प्याएतत्शक्ति: स्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्ना भावयोरेवद्वितीयशक्तिस्वीकरणायेति । न

सर्वं गगनमित्यादिप्रयोगाभावाद्यावत्त्ववदनेकत्वमपि
सर्वपदार्थः । तत्रस्वार्थभेदान्वयोद्देश्यतावच्छेदकसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगित्वमेव । भेदस्वसामानाधिक-
रण्यनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टा-
न्योन्याभावः । अतोनद्वित्वावच्छिन्नभेदमादायातिप्र-
संगः। एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवातोनैकधर्मं
परित्यज्यापरमादायबोधः कदाचिदपीतिनकतिपया-
नेकतात्पर्येणाशेषैकतात्पर्येणवासर्वशब्दः प्रयुज्यते ।
चैत्रोदधिभुङ्क्ते मैत्रःपयोभुङ्क्ते देवदत्तोघृतंभुङ्क्तेवि-
ष्णुमित्रःसर्वमेवेत्यादौसर्वपदेनप्रत्येकंदधिपयोघृतानां
भोजनकर्मतयाप्रतिपादनाद्यद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोप-
स्थाप्यार्थेस्वार्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्नान्विततयायावद्धर्मा-
वच्छिन्नाउपक्रान्ताःप्रत्येकंतावद्धर्मावच्छिन्नेषुसर्वपद-

स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्याप्यपर्याप्तिकधर्मस्वार्था-
न्वयितावच्छेदकधर्मवन्निष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगित्वोभयध-
र्मावच्छिन्नएवशक्तिः स्वीक्रीयताम्, द्वितीयशक्तिप्रतिपाद्यवि-
धेयाद्यभावस्यतादृशशक्यतावच्छेदककोटि प्रविष्टपर्याप्ता-
वन्वयस्वीकारेणैवोपपत्तेरिति वाच्यम्। शक्यतावच्छेदकेतद-
न्वयेव्युत्पत्तिविरोधापत्तेः । यदिचव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् परम-
सुन्दरइत्यादिवत् तादृशान्वयबोधः स्वीक्रीयते तदातादृशो-
भयधर्मावच्छिन्न एवतादृशशक्तिस्वीकार्या। अतएव तादृशोभ-
यधर्मावच्छिन्नेशक्तिरेकैवेति ग्रन्थस्यापिसंगतिरितिबोध्यम् ।
तद्रूपावच्छिन्नान्विततया।तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितवि-
षतया । भेदेहृतीया। उपक्रान्ता । पूर्वं शाब्दबोधविषयीभूता।

स्यशक्त्यन्तरमङ्गीकार्यम्। उपक्रान्तैकधर्मावच्छिन्नान्व
ययोग्यता। विरहेवाक्यस्याप्रामाण्या त्तादृशस्थलेतथा-
विधसकलधर्माणामेवान्वयितावच्छेदकतयाभानानि-
यमः तन्निर्वाहिकाचतथाविधयावद्धर्मप्रकारकबोधंज-
नयतुसर्वपदमित्याकारकसंकेतरूपाविलक्षणशक्तिरेव
तादृशशक्तिश्चानेनैकधर्मप्रकारकबोधजनने परधर्मप्र-
कारकबोधसामग्र्याः पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञानेनचन्द्रत्व-
सूर्यत्वयोरेकतरप्रकारबोध जननेपरबोधसामग्र्याइव
प्रयोजकत्वोपगमात्। नचप्रक्रान्तानांदध्यादीनांप्रत्ये-
कमन्वयेवाक्यभेदापत्त्यासाहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थ-
वाचकत्वमेवसर्वपदस्याङ्गीकार्यमितिवाच्यम्। साहि
त्यविशिष्टान्वयस्यसमभिव्याहृतपदार्थे यत्रबाधस्तत्रा-

मस्यात्ततीयाभेदान्वयः। प्रत्येकतद्रूपावच्छिन्नेषु। दधित्वपयस्त्व-
घृतत्वाद्यवच्छिन्नेषु। यादृग्धर्मावच्छिन्नेत्यादिउपक्रान्तादित्यन्तं
प्रथमतः शक्तिग्राहकतयापरस्यशक्तिस्मारकतयाभिहितंनतुशक्य-
तावच्छेदकघटकत्व प्रदर्शनपरंशक्तिस्तुप्रत्येकधर्मावच्छिन्नएवे-
त्यवधेयम्। साहित्यंधीविशेषविषयत्वंमीमांसकमतेषातिरिक्त-
पदार्थःद्वित्वादिवत्व्यासज्यवृत्ति। बाधइति। दध्यादिकर्म्मत्वा
नांविभिन्नतया कस्मिन्नपिदध्यादियावत्पदार्थस्यासत्त्वादत्रैवबा-
धइतिभावः। यद्यपिकर्म्मत्वानांविभिन्नत्वेपिकर्म्मतात्वाव-
च्छिन्नेस्वीयस्वीयकर्म्मत्वे स्वस्वप्रकारकशाब्दबोधस्यखलेकपोत
न्यायेनसम्भवात् वाक्यभेदस्वीकारोनुचितः। तत्तद्विशेष्यताया
भिन्नत्वेपिकर्म्मतात्वनिष्ठावच्छेदकताया ऐक्यात् एकवाक्यत्वा-

पि तथाप्रयोगात् वाक्यभेदस्यच गत्यन्तरविरहेणेष्ट-
त्वात् । अतएवप्रत्येकंपुत्रपश्वादिरूपफलकामकर्त-
व्यतयाक्रतून्नभिधायाभिहितेनसर्वेभ्योदर्शपूर्णमासा-
वित्यनेनमिलितानांतावत्फलानांनदर्शपूर्णमासकर्त-
व्यताप्रयोजककामनाविषयत्वंप्रतिपाद्यते प्रक्रान्तवा-
चिनासर्वनामपदेनमिलितफलानुपस्थापनात् अपि
तुप्रत्येकमेवेतिप्रत्येकफलकामस्यैवतत्राधिकारइति
योगसिद्ध्यधिकरणसिद्धान्तोपिसंगच्छते ॥ किंपदस्य
जिज्ञासितेशक्तिः । अतएवस्वीयजिज्ञासाज्ञापनायकिं
पदघटितप्रश्नवाक्यंप्रयुज्यते । तत्रोद्देश्यवाचककिंपद-
स्यसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनवक्तृजिज्ञा-
सितोधर्मःप्रवृत्तिनिमित्तम् उपस्थाप्यतावच्छेदकान्त-
मुपलक्षणतयानुगमकंशाब्दबोधेतदभानात् । एवंच-
कःपचतीत्यादितःपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानि-
रूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनवक्तृजिज्ञासितोयोधर्म-
स्तद्वान्पचतीत्याकारकोऽन्वयबोधःकिंस्विद्धर्मावच्छिन्नो
द्देश्यकपाककर्तृत्वविधेयकंज्ञानंभवत्वित्याकारकजि-

संभवात् । अतएवधवखदिरपलाशान्छिन्धीत्यादावेतादृशी-
त्याशाब्दबोधः स्वयमेवोक्तः । अत्रैकवाक्यत्वाभावेसमासानुपप-
त्तिरपिस्वयमेवोक्ता,सर्व्वेभ्योदर्शपौर्णमासावित्यादावपिएतादृ-
शीत्याशाब्दबोधसम्भवान्नवाक्यभेदप्रसक्तिः तथापिसर्व्वपदस्य
साहित्यविशिष्टवाचकतामात्रखण्डनायापत्तेस्तत्रवाक्यभेदस्वी-
कारइत्यवधेयम् । यज्ञंविधायइति । यज्ञःप्रधानयागः । क्वचित्
क्रतूनभिधायेतिपाठः ।

ज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया तादृशेच्छाविषयी
भूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यान्निवृत्ति-
रितितादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते । नचैवं
प्रमेयः पचतीत्याद्युत्तरवाक्यमेव कथंनतादृश-
प्रश्नानन्तरंप्रयुज्यते, तज्जन्यज्ञानस्यापितादृशेच्छा
विषयत्वादितिवाच्यम् । जिज्ञासाविषयीभूत*विधे-
यन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृशकिंपदशक्त्याभ्युपग-
मात् अभेदेनस्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसम
भिव्याहृतकिंपदशक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्व-
यितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपिधर्मां-
शेविशेषणंदेयमतः कोब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्त

विधेयन्यूनेति । स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकोपल
क्षितधर्म्मावच्छिन्नन्यूनवृत्तिरित्यर्थः । तेनविधेयत्वस्यकेवलान्वयि
त्वान्नदोषइति । तादृशकिंपदेति । उद्देश्यवाचककिंपदेत्यर्थः । तथाच
पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनजि-
ज्ञासाविषयककृतिन्यूनवृत्तिधर्म्मवानूपचतीत्याकारकएवकः प-
चतीत्यादितोबोधइति । विशेषणन्देयमिति । तथाचस्वसमभि
व्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपि-
तार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नःयाउद्देश्य
तातन्निरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेनजिज्ञासा-
विषयस्वार्थाभेदान्वयि तावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मन्यूनवृत्ति
धर्मावच्छिन्ने तादृशकिंपदस्यशक्तिः । एवंचकोब्राह्मणः पचती-
त्यादितः स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षित
धर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छे
दकत्वेनजिज्ञासाविषयब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिधर्म्मवदभिन्नो ब्राह्म-

* स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्येति पाठान्तरम् ।

रं चैत्रः पचतीत्याद्याकारकोत्तरवाक्यं प्रयुज्यते न तु मनुष्यः पचतीत्याकारकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यत्वेन ज्ञानगोचरेच्छाया लभाप्रतीतेः । एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतापन्न तदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यते । एवं च प्रकृतसत्तानिष्ठविधेयतानिरूपितघटवृत्त्युद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपितसंख्यात्वन्यूनवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो योधर्मस्तद्वान् किंपदार्थः । अतः कति घटाः सन्तीत्यादौ डतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वन्यून वृत्तिदशत्वत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताक बोधजनकदशसंख्याका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते । यत्रोद्देश्यतावच्-

---

था: पचति इत्याकारको बोधः । चैत्र इत्यनन्तरं ब्राह्मण इत्यध्याहार्य्यमतो जिज्ञासाविषयबोधलाभः । तदवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन । मनुष्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकत्वेनेत्यर्थः । तदन्वयितावच्छेदकेति । किंपदार्थान्वयितावच्छेदकेत्यर्थः । दशसंख्यका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते इति । तादृशकिंपदशक्तिस्तु समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताक-

छेकीभूतविभक्त्यर्थे भेदेनकिंपदार्थान्वयःकस्यपुत्रः
सुन्दरइत्यादौतत्रयादृश सम्बन्धेनयदवच्छिन्नेतदन्व-
यस्तत्रतादृशसम्बन्धेनविशेषधर्मा वच्छिन्नविशेषिततद्-

त्वेनजिज्ञासितस्यार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मान्यू नवृत्तिधर्मावच्छिन्ने । अतः कतिघटाः सन्तीत्यादौ अस्तित्वा- वच्छिन्नविधेयता निरूपितायाघटत्वावच्छिन्नोद्देश्यतातन्निरू- पिताया संख्यात्वावच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपिताभेदसंसर्गा वच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेनजिज्ञासितसंख्यात्वन्यूनवृत्तिधर्म्मा वच्छिन्नाभिन्नसंख्यावन्तोघटाः सन्तीत्याकारकएवतत्रबोधइ- ति।एतादृशजिज्ञासाविषयज्ञानजनकंदशसंख्याकाघटाःसन्ती त्युत्तरवाक्यंप्रयुज्यतेदशघटाः सन्तीत्युत्तरवाक्यंयदि प्रयुज्यतेत- दादशपदस्यदशसंख्यके लक्षणयातादृशबोधः अन्यथाजिज्ञासा विषयबोधासंपत्त्याजिज्ञासानिवृत्तिरेवनस्यादितिबोध्यम् । क- स्यपुत्रःसुन्दरइत्यादाविति । तदन्वयः । किंपदार्थान्वयः । निषि धद्वाराजन्यतावान्पुत्रपदार्थः षष्ठ्यर्थश्चजन्यत्वंतत्रनिरूपितत्व- सम्बन्धेनकिंपदार्थस्यान्वयस्तथा चसौन्दर्य्यावच्छिन्नविधेय- तानिरूपितापुत्रत्वावच्छिन्नाउद्देश्यतातन्निरूपितायाजन्य- त्वावच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितानिरूपितत्वसम्बन्धाव- च्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वेनजिज्ञासितनिरूपितत्व सम्बन्ध प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिर्य्योधर्म्मः निरूपितत्वसम्बन्धेन- तदवच्छिन्न जन्यतावान्पुत्रःसुन्दरइत्यन्वयबोधः । अतस्ता- दृशबोधस्यतादृशन्यून वृत्तिधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदक- तावच्छेदकताकप्रक्रातिविधेयकबोध विषयकेच्छाविषयतयाता दृशेच्छानिवर्त्तकं चैत्रस्यपुत्रःसुन्दरइत्याद्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते शक्तिस्तुपूर्व्ववदूह्या ।

वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरे च्छा प्रतीयते ॥ एवं विधेयवाचकत्किंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदक त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरिति अयं काद्रत्या दाविदंत्वाद्यवच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मवानित्याकारकोन्वयबोधः तेन तादृश यस्य जिज्ञासाविषयीभूतज्ञानजनकं च अयं ब्राह्मणादृत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते ॥ एवं यत्र विधेये विधेयतावच्छेदके वा किं पदार्थस्याभेदेन भेदेन वान्वयः

विधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्म्म इति । अत्रायं क इति प्रश्नानन्तरमयं प्रमेय इत्युत्तरवाक्यप्रयोगवृष्ट एवेति ध्येयम् इदं किं द्रव्यमित्यादौ स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोद्दे श्यतानिरूपितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदताकत्वेन जिज्ञासितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्ने तत्र किं पदस्य शक्तिः । अतस्तादृशशक्तिज्ञानानन्तरमिदं रत्नं द्रव्यमित्याद्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते भेदाविषयांशे भेदान्वयिकिंपदार्थस्यस्थलमुक्तं विधेयांशेन्वयिकिंपदार्थस्थलमाह । इदं कस्येति । स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपित निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेद कत्वेन जिज्ञासितनिरूपितत्वप्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्ने किंपदस्य शक्तिः । तथा चेदंत्वावच्छिन्ननिरूपितस्वत्वत्वावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जि

इदं किं द्रव्यं इदं कस्य धनं भवतः पुत्राः कति भवान्क-
स्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया । किमिन्दुः किं
पद्ममित्यादौ चाव्ययकिमो वा शब्दस्येव वितर्कोऽर्थः ।
वितर्कश्चात्र प्रयोक्तुः संभावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य
च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये

जिज्ञासितनिरूपितत्वप्रतियोगित्व न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नवत्त्वत्व-
वदिदमित्याकारकस्तत्र बोधः अतस्तत्रश्योक्तमित्युत्तरवाक्यं प्रयु-
ज्यते विधेयतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदान्वयो भेदाद्युदाहरणं-
द्वयमाह । भवतः पुत्राः कतीति । प्रथमे विधेयतावच्छेदकसंख्या-
यां किंपदार्थस्याभेदेन द्वितीये विधेयतावच्छेदकषष्ठ्यर्थजन्यत्वे किं-
पदार्थस्याभेदेनान्वयः प्रथमकिपदस्य शक्तिस्तु स्वसमभिव्याहृतपदो-
पस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित-
स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षित धर्मावच्छिन्नावच्छेद-
कताकविधेयता निरूपिताभेद संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताव-
च्छेदकता कत्वेन जिज्ञासितस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वो-
पलक्षितधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना । द्वितीये तु तादृशधर्माव-
च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना-
न्वयितावच्छेदकत्वेन विवक्षित धर्मावच्छिन्नाविधेयतानिरू-
पितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितनिरूपितत्वसम्बन्ध-
प्रतियोगित्वन्यूनवृत्ति धर्मावच्छिन्ना । बोधौऊह्यौ । प्रत्युत्तरे-
ऽपिऊह्य इति संक्षेपः । किमिन्दुरिति । समुदायश्लोकस्तु किमि-
न्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जं किं मीनौ
किमु मदन बाणौ किमु दृशौ । नगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा
किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला इति ।
संभावना संशयः । विशेष्यतासम्बन्धेनेति । किमिन्दुरित्यत्रेद-

प्रकारिता सम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः
नामार्थेनाव्ययार्थस्याभेदान्वयेऽविरोधात् यत्र विशेषण
वाचकमपि प्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रितासंसर्गः यत्र च प्रकृत्यर्थविशेष्यतया स्वार्थबोधकवि
भक्त्यन्तं तत्र किंपदासत्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदाया-
र्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृश संसर्गावच्-
छिन्नप्रकारतैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गीतः किमि-
न्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिकाधनमिदं किंचै-
त्रस्येत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका
सम्भावनानियमतःप्रतीयते । किमिन्दुरित्यादौ सम्भा-
वनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाल्हादकत्वादिसाधर्म्यप्र-
तीतिरर्थादिति ॥ कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं, यथा
किंगौरित्यादौ ॥

मितिविशेष्यवाचकपदमध्याहार्यं तथा भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रका-
रतासंसर्गकेन्दुविशेष्यकसंशयस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेदं त्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताकबोधः । नामार्थयोर्भेदान्वयस्य विरुद्धत्वात्
कथमेतदित्याह । नामार्थ इति । अव्ययार्थस्येति । निपातत्व-
मेव बीजम् । अव्ययकिमो निपात इत्यन्वयबोधात् तथा च
निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयः व्युत्पत्तिविरोधमादधा-
तीति भावः । अथ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वस्य सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकारतावि-
शिष्ट प्रकारतावज्ज्ञानमेव संशयपदार्थः अभेदसंसर्गावच्छिन्न-
प्रकारतासंसर्गेन्दुविशिष्टस्य तादृशसंशयस्य विशेष्यतासम्ब-
न्धेन इदं पदार्थे विशेष्येऽन्वयेपि न इदं त्वावच्छिन्नविशेष्यता

काभेदसम्बन्धेन इन्दुप्रकारकसंशयस्यालाभः। अन्यच्च इन्दुप्रकार-कसंशयात्मकाइदंपदार्थविशेष्यकज्ञानमादायापि तत्र सम्भवादि-ति चेन्न ज्ञानमेवार्थाकांक्षिपदार्थः तत्र इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपितेन्दुभेदत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टाभेदसंसर्गावच्छि-न्न प्रकारतासंसर्गेण इन्द्वोरन्वयेनानुपपत्त्यभावात्। तादृशसं-सर्गस्तु आकाङ्क्षालभ्य एव एतल्लाभायैव संभावनात्मकं ज्ञानमित्यु-क्तं, प्रकारतावैशिष्ट्यं च निरूक्तोभयसम्बन्धेनेति। यथादिति। आ-लंकारिकमते व्यञ्जनातः शाब्दबोधरूपं नैयायिकमते मानसमित्य-न्यदेतत् एवमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकपर्य्याप्तिकध-र्मावच्छिन्ने किंपदस्य शक्तिर्बोध्या। नत्वदन्यः कोमददाति किंप-त्योरिह कोन कोनतमसि व्रीडोमिश्रो रसइत्यादौ त्वदन्यः सर्वो दा-नकर्त्ता सर्व्वे रसोभवति इत्यादिबोधस्य त्वदन्यः कोऽददाति कः स-म्बन्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षे तजायांस्त्वादन्योप्यह मिवेत्यादौ-त्वदन्यः सर्वो न ददाति पराधीनवृत्तिशून्यः सर्वो विरहविधुरां जा-यां नोपेक्षते इत्यादिबोधस्य नानुपपत्तिः त्वदन्यः कोमददाति इत्या-दौ त्वदन्यः सर्व्वो ददाति इत्यादौ तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वेपि तादृशवाक्यघटकाभावान्वयेन त्वदन्यः सर्व्वो ददातृत्वाभाववा-न् इत्येवं बोधो भवितुमर्हति कथं तादृशान्वयबोध इति। अत्र-अलिकुलकोकिलललिते नेष्यति सुरतिसमये सौ इत्यादौ काकुशादृ-श तादृशवाक्ये नासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य यथा सुरतिसमये सौ इष्यति इ-त्येतादृशार्थबोधस्तथा तादृशस्थलेपि तादृशान्वयबोध इति समाधान-मालंकारिकाणामेव शोभते न तु नैयायिकानां तैर्व्यञ्जनावृत्तेरन-भ्युपगमात्। न च तादृशस्थले अभावाभावेन ओल्लक्षणात्त्वदन्यः सर्वो दानकर्तृत्वाभावाभाववान् इत्यन्वयबोधात् दानकर्तृत्वाभावा-भावरूपस्य दानकर्तृत्वस्य न बोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अभावाभा-

वस्त्राभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावरूपत्वेप्रसिद्धः अभा
वप्रतियोगिताकाभावत्वे त्वदन्यसर्व्वस्मिन्दातृत्वासत्त्वेऽपितद्-
भयाभावादिकमादायतादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्। यत्तु त्वद
न्यसर्वत्वावच्छेदेनदानकर्तृत्वमेव प्रत्याय्यतेनञ्पदं तु तादृश-
वच्छेदकावच्छेदेनान्वयेतात्पर्यग्राहकमिति, तन्मन्दम्। तथा-
सतितादृशवाक्यघटकयुष्मत्पदार्थेऽनुभवसिद्धस्यदानकर्तृत्वाभा
वबोधस्यापलपापत्तेः। तत्रदानकर्तृत्वसत्त्वेऽपित्वदन्यसर्व्वत्वा-
वच्छेदेनदानकर्तृत्वस्याव्याघातात्। एतेनत्वदन्यःसर्व्वोदान-
कर्तृत्वाभावाभाववानित्येवान्वयबोधःतत्रनञर्थाभावेआख्या-
तान्तार्थस्य दानकर्तृत्वस्यान्वयः तादृशान्वयलभ्यस्यदानकर्तृ-
त्वाभावस्यनञर्थाभावेपुनरन्वयः आकांक्षावैचित्र्यात् एकनञ्-
पदोपस्थाप्याभावस्य द्विधान्वयोगमात् इतिनिरस्तमितिकेनचि
दुक्तं तदत्यन्तमसत्तादृशयुष्मत्पदार्थे शब्दतस्तादानकर्तृत्वाभा-
वाबोधासम्भवेपित्वदन्यपदवैयर्थ्यशङ्कामूलकार्यंतत्त्वासम्भ-
वात्। परेतुत्वदन्यः कोनददातीत्यस्यत्वदन्यः सर्वएवददातीति
शब्दजन्यबोधसमानाकारकबोधजनकतयानञ्पदसमान्यव्यव-
च्छेदार्थमेवेति त्वदन्यसर्वान्यदान कर्तृत्वाभावबोधस्यनशब्द-
तोनुपपत्तिःएवं सर्वरसोभगत्वेवइत्यत्र क्रियासंयुक्तएवकार्ययोग-
व्यवच्छेदवत् कोरसोनभवतीत्यादावपिसर्वरसत्वावच्छेदे-
न उत्पन्नत्वविरोध्युत्पन्नत्वाभावाभावोनञाप्रत्याय्यतइतिप्रा
हुः। एवंत्वदन्यःकोददातीत्यादौत्वदन्यः सर्वोदानकर्तृत्वा-
भाववानिति बोधस्तु अलंकारिकाणां काकुमहिम्ना तादृशवा-
क्यव्युत्पन्नातः अस्माकंतुआख्यातार्थकृतेर्लब्ध्या थाभावस्यचप-
रम्परमन्वयेनतादृशवाक्यघटकयुष्मत् पदार्थेदानकर्तृत्वबोध-
स्वार्थः, तदन्यः कोराजाइत्यादौविपरीतलक्षणयात्वदन्यः स-

तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपल-
क्षितधर्मावच्छिन्ने यत्पदस्य शक्तिः। अत एव यत्पदेनार्थप्र-
त्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा, तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं
विनोक्तानुगमकधर्माग्रहेण शक्तिपरिच्छेदस्यैवासंभवा-
त्तच्छब्दजन्यप्रतिपत्तिपूर्वमपि तत्प्रतिपाद्यतया वक्तुर-
भिसंधिः प्रकरणादिना सुग्रह इति न तच्छब्दजन्यप्रतिप-
त्तेर्यत्पदशक्तिग्रहेऽपेक्षा। इयं च व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणप-
रामर्शकयच्छब्दस्य। चैत्रः समागतो यस्त्वयावलोकित
इत्यादौ चैत्रादिपदेनाप्युपस्थापि तस्य यच्छब्देन बोध-
नात्। अत एव साधुचन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यद-
भिरामताधिके। *उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन सा-
हसमनुष्ठितं पुनरित्यादौ तत्पदासत्त्वेऽपि न दोषः। पूर्वप्र-
क्रान्तस्यैव क्रान्तशब्दोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलना-
न्वयितया यच्छब्देन बोधनात्। एवं यं सर्वशैला इत्यादा-

वौ राजभिन्नः इत्याकारकबोधस्तादृशतादृशस्थले तादृशतादृश-
पदस्याभावादौत्सर्गिकया अनादितात्पर्यमूलकतया नककवि-
काव्यादौ तत्प्रयोगे निग्रह इति मदेकपरिशीलितपद्धतिः।
शक्तिपरिच्छेदः। शक्तिज्ञानं वक्तुरभिसन्धिर्वक्तुर्ज्ञानं, तत्पदज-
न्यप्रतीतिविषयतावद्घटो वा मदिष्टसाधनमित्याकारकप्रकल्प्य-
मानपरामर्शक इति। स्वोत्तरप्रयोक्तृपदोपस्थापितवाचीत्यर्थः।
यथा यो यो धूमवान् स वह्निमान् इत्यादौ तत्र तत्पदशक्ति-
स्तु स्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने बो-
ध्या। साधुचन्द्रमसीति। श्लोकशेषार्द्धस्तु उद्यता जयिनि कामिनी-
मुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनरिति। अस्यायमर्थः। अभिरामता-
धिके स्वापेक्षयातिसुन्दरचन्द्रमसि पर्यायुदिते सति पुष्करैः पद्मैः

---

* उत्तरार्द्धस्तु मूले प्रक्षिप्तः।

वपि । तदनुरोधेन पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापितेऽपि तस्य शक्त्य
भावस्वीकरणीयम् । अतिप्रसङ्गश्च स्वप्रयोजकबुद्धिस्थत्वमन्तर्भाव्य वारणीयः । एवं यत्पदोपस्थाप्ये तत्पदशक्तिर्बो-

साधुकृतं यन्मीलितं नयनिकामिनीमुखे सति उदयाचलेन्द्रेण पुनः सा कमलमनुष्ठितमिति । पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापित इति । स्मो स्मारकपुरुषोच्चरितस्वपूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने । तस्य, यत्पदस्य । ननु हिमालयस्यैवाद्रिणादेरपि पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापिततया तत्रापि तादृशयत्पदस्य शक्यत्वापत्तिरत आह । अतिप्रसङ्गश्चेति । प्रयोज्यबुद्धिस्थत्वमिति । तथा च स्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकतादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनान्नाद्रिणादौ यत्पदप्रसंग इति भावः । ननु स्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्न एव तादृशयत्पदस्य शक्तिरुच्यतां किं तादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । हिमालयादेः पूर्वपूर्वपदानुपस्थितत्वे हिमालयादिबुद्ध्यप्रयुक्तेनापि यत्पदेन हिमालयादिबोधस्यानुभवसिद्धतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । एवं यत्पदोपस्थाप्य इति । यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने । न च यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारे यत्पदशक्तिग्रहाधीनपदपदार्थोपस्थितिस्ततो यत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मग्रहस्ततस्तादृशानुगतधर्मोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तत्पदशक्तिग्रहः तत्स्मृतौ च यत्पदशक्तिग्रहस्य स्वपूर्वयत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न इति । यत्पदशक्तिग्रहस्तादृशानुगतधर्मग्रहाधीनस्तादृशानुगतधर्मश्च तत्पदशक्तिग्रहाधीन इत्यन्योन्याश्रयस्मात् पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेऽपि यत्पदशक्तिज्ञानाधीनाप्रतीतिस्ततोऽनुगतधर्मग्रह इति पूर्वो-

ध्या। अतएव प्रक्रान्तस्य साक्षात्परामर्शकतच्छब्देनापि नि-
यमतो यत्पदमपेक्षते तमानयेय इत्यादावविवक्षित-
मानयघटस्य इहास्तीत्यादितो घटानयनादिप्रतीतेरनु-
भवविरुद्धत्वात्। प्रक्रान्तपरामर्शकस्य च तत्पदे नानि-
यमः। तदन्वये शुद्धिमतीत्यादौ वैवस्वतादिपदोपस्थाप्य उप-
स्थापितत्वच्छब्देन परामर्शानुरोधेन तच्छब्दस्यापि
पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापितशक्यतरमङ्गीकार्यमुपस्थितिश्च
स्वविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीनावश्यका। अतः पशुरस्तितं प-
श्येत्यादौ पश्वादिपदोपस्थापितलोमादिना तदादिश-
ब्देन न परामर्शः। प्रसिद्धार्थकमपि तत्पदम्। यथाक-

क्तेत्यादौ तथैवान्योन्याश्रय इति वाच्यम्। यत्पदप्रतिपाद्यतयावक्तृ-
बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तच्छक्तेः स्वपू-
र्वपदप्रतिपाद्यतया बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने यत्
पदशक्तेश्च कल्पनात्। यत्पदादिप्रतिपत्तेरनपेक्षितत्वेऽपि प्रकर-
णादिना तादृशानुगतधर्मग्रहसम्भवान्नान्योन्याश्रयशङ्कावकाशः।
एवं च यत्पदोपस्थाप्य इति वस्तुकथनं नत्वनुगतधर्मप्रदर्शन-
मिति ध्येयम्। पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापित इति। स्वोच्चारकपुरु-
षप्रयुक्तपूर्वपदजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-
वच्छिन्नेऽपि शक्तिरित्यर्थः तादृशविषयतावच्छेदकधर्मे स्वप्रयोज-
कबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्। अतस्तदन्वये शुद्धि-
मतिवैत्यादौ वैवस्वताद्यतिरिक्तस्य पूर्वपदोपस्थाप्यत्वेऽपि न तादृश-
तत्पदाद्बोधः। न च तत्पदस्य तादृशशक्तिस्वीकारे पूर्वं स्वप्रयो-
जकबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारो
व्यर्थः। न च तदनङ्गीकारे तमानयेत्यादौ तत्पदेन घटादिबो-
धानुपपत्तिरिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। स्वपूर्वपदोपस्थापितस्य त-

लाच सा कान्तिमतीत्यादौ ॥ इदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेशक्तिः । अदसः परोक्षबुद्धिविषयेशक्तिः । स्वशब्दस्यस्व

त्वपदेन क्वचित्प्रबोधनात् अतएवग्रन्थकृता पूर्वं घटस्य प्रक्रान्तत्वलाभाय इहास्ति तमानयेत्युक्तमिति पूर्वोक्तायामेव शक्यतायां अवच्छेदकी स्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मे अतिप्रसङ्गभङ्गाय प्रसङ्गादिदानीं स्वपूर्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वमात्रनिवेशतात्पर्य्यात् न तु स्वातन्त्र्येण शक्तिकथनमिति ध्येयम् । प्रसिद्धार्थमपीति । प्रसिद्धत्वञ्चानेकज्ञानविषयत्वम् । कलाचसेति । समुदायश्लोकस्तुसमागतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः । कला च साकान्तिमती कलावतस्त्वमस्यलोकस्य च नेत्रकौमुदीति पशुपतिप्रार्थनया तपःपरायणां पार्वतींप्रति कपटपरिच्छदस्य पशुपतेः स्वापकर्षत्वबोधिकोक्तिरियम् । तस्यायमर्थः कपालिनः शिवस्य समागमप्रार्थनापूर्वं कलावतश्च एकस्य सा प्रसिद्धाकलैव शोचनीयतां गता त्वया कपालिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति इयं शोचनीयम् । शोचनीयतां गतमिति कपालिन इत्यनेन कलायाः कान्तिमत्त्वस्य भगवत्या नेत्रकौमुदीत्वस्य कथनेन शोकबीजं प्रदर्शितम् । प्रत्यक्षबुद्धिविषये । लौकिकप्रत्यक्षविषयताविशिष्टे । ननु लौकिकप्रत्यक्षाविषयगगनादितात्पर्य्येणापि इदंशब्दस्यदित्यादिव्यवहारात् तत्र का गतिः ताहशव्यवहारानङ्गीकार एव गतिः अङ्गीकारे तु गगनादितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नेऽपि नानाशक्तिकल्पनैवेति । तत्तद्व्यक्तित्वञ्चतत्तादात्म्यविशिष्टघटत्वादिकमेव न त्वखण्डोपाधिविशेषः अतिरिक्तधर्मकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्ते व्यवहारविषयत्वकल्पनस्य न्याय्यत्वात् । नचतादात्म्यनिष्ठतत्त्वं तद्व्यक्तित्वमन्यस्य दुर्वचत्वात् तथा च तस्याखण्डरूपधर्मतया भावभ्यकतया घटनिष्ठ-

समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः समभिव्याहारश्चैक-
वाक्यघटकत्वम् । अथैवं चैत्रःस्वपुत्रंपश्यतीत्यादावविवक्षा

तादृशधर्मस्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । अखण्डतादृशधर्म-
कल्पनेपि इदमादिपदस्य क्वचित्तादात्म्यस्यापि बोधकतया ता-
दात्म्यनिष्ठतादृशकल्पनस्य भवतोप्यावश्यकत्वात् । घटादिता-
त्पर्य्यकेदंपदस्य क्लृप्ततादृशधर्मघटितघटत्वादिबोधकतयैवोपप-
त्तेः घटनिष्ठतादृशधर्मकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च तत्तद्घ-
टादितादात्म्यस्य तत्तद्घटादिस्वरूपतया नास्माकमतिरिक्तकल्प-
नेति वाच्यम् । तादात्म्यस्य घटाद्यतिरिक्तत्वात् । न चातिरिक्त-
तादात्म्यं कल्प्यते किं तादृशधर्म इत्यत्र विनिगमकाभाव इति
वाच्यम् । तत्तद्घटादितादात्म्यस्य तत्तद्घटादिस्वरूपाद्यनेक-
त्वेन क्लृप्तपदार्थान्तर्गतत्वात् । नच तादृशस्वरूपादेः घटाद्यप्रतियो-
गिकतया न घटसम्बन्धता इति वाच्यम् । तादात्म्यत्वेन सम्ब-
न्धतास्वीकारेण तत्प्रतियोगिकत्वोपगमात् । अन्यथा घटादि-
स्वरूपतोपगमेप्यनिस्तारात् । तादात्म्यस्य घटादिस्वरूपतामते
तु घटनिष्ठतद्व्यक्तित्वमखण्डमेवेति दिक् ॥ परोक्षमिति । परो-
क्षत्वं प्रत्यक्षभिन्नज्ञानत्वम् । स्वं चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभ्रा-
ता स्वपुत्रंपश्यति इति । स्वपदस्य समस्तासमस्तभेदेनोदाहर-
णम् । ननु समभिव्याहृतपदार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने
शक्तिकल्पनेपूर्वस्थलद्वये नचैत्रबोधापत्तिरित्यत आह । सुन्दर-
चैत्रस्येति । तथा च चैत्रत्वस्य स्वसमभिव्याहृतसुन्दरपदार्था-
नुयोगितावच्छेदकतया तत्र स्वपदेन चैत्रबोधापत्तेर्दुर्वार-
त्वादिति । सुन्दरचैत्रभ्राता इत्युक्तौ तत्पुरुषस्य चैत्रपदस्य सु-
न्दरचैत्रसम्बन्धित्वावच्छिन्ने लाक्षणिकतया चैत्रस्य स्वसम-
भिव्याहृतपदार्थान्वयितावच्छेदकत्वाभावात् । सुन्दरचैत्रस्य

चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ कथं न स्वशब्देन चैत्रः प्रत्याय्यते । मुख्यविशेष्यवाचकताव्युत्पत्त्यभ्युपगमे स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तिः । न च तत्राकारवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथाऽऽकारवाक्यार्थप्रियमल्लमेणाहत्यैव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या महावाक्यार्थबोधे यत्र तात्पर्यं तत्रैव तदनुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च स्वार्थस्य साक्षात्परंपरया वा यदर्थविशेषणत्वं तादृशार्थवाचकताव्युत्पत्तेर्नायं दोष इति वाच्यम् । एवमपि स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेः । समभिव्याहृतक्रियान्वयिवाचकत्वमपि न विचारसहं ते परंपरया क्रियान्वयित्वस्य चैत्रभ्राता स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात्, साक्षात्क्रियान्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् ।

भ्रातेत्यसमासेन निर्देशः । मुख्यविशेष्यवाचकतेति । स्वघटितवाक्यजन्यप्रतीतिमुख्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचकतेत्यर्थः । चैत्रबोधानुपपत्तेरिति । तादृशबोधकधर्मत्वांशे चैत्रस्य प्रकारतया मुख्यविशेष्यताविरहादिति भावः । आहत्यैव । तादृशवाक्यघटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितसामग्र्यैव इत्यर्थः । तादृशार्थवाचकेति । तथा च स्वपदार्थघटितविशेषणविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति भावः । चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेरिति । चैत्रबोधानुपपत्त्या चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेरिति भावः । समभिव्याहृतक्रियान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिकल्पनात् तादृशक्रियान्वयिवाचकमिति भावः । स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रमित्यादौ चैत्रपरंपरया

क्रियान्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणान्नदोष
इति चेदेवमपि स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवा-
न्पर्वत इत्यादौ स्वशब्देन धूमादिपरामर्शानुपपत्तेर्वारण
मशक्यमेव । एवं चैत्रेणावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यती
त्यादौ चैत्रपुत्रबोधापत्तिवारणमपि । तच्च स्वपदार्थो यद
र्थघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटौ यदर्थस्य वि-
शेषणकोटौ वा निविशते स एव पदार्थः स्वशब्दवाच्यः । यथा
चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्र. स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ । चैत्र-
पुत्रः स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रस्याभावात् स्वपुत्रं पश्यतीत्या-
दौ च स्वपदार्थचैत्रस्य विशेषणकोटौ चैत्रघटितार्थस्य
धर्मितावच्छेदककोटौ वा न निविशत इति नातिप्रसं-
गः चैत्रावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपद-

दर्शनक्रियान्वयित्वेन स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादावपि दर्शन-
क्रियान्वयित्वेन चैत्रबोधानुपपत्तिः । धूमादिपरामर्शानुपप
त्तीति । धूमादिबोधानुपपत्तिश्चैत्रबोधानुपपत्तिवारणमप्यश-
क्यमिति पूर्वेणान्वयः विशेष्यतावच्छेदककोटाविति । निविशत-
इति परेणान्वयः । तथा च स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेदककोटिप्रविष्टपदार्थतावच्छे
दकधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति भावः । यदर्थस्य विशेषणकोटावि-
ति । तथा च स्वपदार्थघटितविशेषणविशेष्यतावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्ने शक्तिरिति भावः । चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रः स्व-
पुत्रं पश्यतीत्यादिस्थलद्वयसंग्रहाय उभयशक्तिकल्पनम् । अत ए-
वकारः समुच्चयार्थः । पूर्वोक्तस्य द्वयं चैत्रबोधापत्तिं वारयति ।
चैत्रपुत्र इति । ननु चैत्रावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्या-
दौ स्वपदेन चैत्रबोधापत्तिः तत्र स्वपदार्थस्य चैत्रपदार्थघटि-

स्य चैत्रकर्तृकीलक्षणयाचैत्रः पदार्थैकदेशो नतु पदार्थं इति स्वशब्दान्न तत्प्रतीतिः चैत्रेणावलोकितमित्यादौ तु तात्पर्यसत्त्व इष्यत एव तत्तत्प्रतीतिः स्वपुत्रदर्शी चैत्रधनमित्यादौ चैत्रपुत्रदर्शि चैत्रसंबन्धत्वावच्छिन्ने चैत्रान्तस्य वाक्यस्य लक्षणाविरहे तु पूर्वभागं परित्यज्य तादृशलक्ष्यार्थपरस्य केवल चैत्रादिपदस्यैव वा तत्र लक्षणात्तत एव चैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति चैत्रस्य भार्या स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ स्वपदेन चैत्रादिप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वान्नैवम् । साक्षात्परंपरया वा

तविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । अतः चैत्रस्य प्रकृते चैत्रपदार्थतां निराकुर्वतां वारयति । चैत्रावलोकितमित्यादिना पदार्थैकदेश इति । ननु पदार्थः पदजन्योपस्थितिमुख्यविशेष्यः । न च चैत्रस्य तत्स्थलीयचैत्रपदार्थत्वाभावेपि चैत्रपदार्थत्वं निराबाधमेवेति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदककोटौ पदार्थतावच्छेदक इत्यनेन समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वविवक्षणादिति ध्येयम् । ननु स्वपुत्रदर्शी चैत्रधनमित्यादौ चैत्रस्य समभिव्याहृतपदार्थत्वाभावात् कथं स्वपदेन चैत्रप्रतीतिरत आह । स्वपुत्रदर्शीति । चैत्रप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र स्वपदार्थस्य चैत्रघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः । नैवमिति । साक्षात्परंपरया स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृबुद्धिस्थत्वाद्युपलक्षितधर्मावच्छिन्न एकशक्तिः एतादृशशक्तिकल्पनात् स्वव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादौ स्वपदेन धूमबोधोपपत्तिरिति । सुतरां चैत्र इत्यादि संग्रहाय साक्षादिति । नच तत्र मतुपः सम्बन्ध्यर्थतया

चैत्रसम्बन्ध्यभिन्नः चैत्र इव बोधो जायते । तथा च परंपरया इत्यनेनैव बोधोपपत्तौ साक्षादित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । मतुपोनामार्थद्वयस्याभेदान्वयसाकाङ्क्षतया चैत्रवांश्चैत्र इत्यत्र तथान्वयबोधात् । यद्यपि उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकैक्यात् चैत्रवांश्चैत्र इत्यादिबोधो न जायते तथापि सुन्दरसुन्दरवांश्चैत्र इत्यादौ सुन्दरचैत्रवांश्चैत्र इत्यादिबोधस्य विधेयांशेऽधिकावगाहिनः सर्वसिद्धत्वात्तन्नैव साक्षादित्यस्य व्यावृत्तिर्बोध्या इति । अपरं च विभक्त्यर्थत्वद्वारा स्वसमभिव्याहृतक्रियान्वयितावच्छेदकत्वेन वक्तृबुद्धिस्थत्वाद्युपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तादृशशक्तिकल्पनात् चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिबोधापत्तिरिति ध्येयम् । एवं च चैत्रस्य भ्रातेत्यादौ चैत्रस्य साक्षात्परंपरया स्वपदार्थविशेष्यताभावात् स्वसमभिव्याहृतक्रियाकारकत्वाभावाच्च न स्वपदेन तद्बोधापत्तिरिति चैत्रस्यास्ति । किन्तु स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ तात्पर्यसत्त्वे इष्यत एव स्वपदेन चैत्रप्रतीतिः । एवं स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादौ तात्पर्यसत्त्वे वह्निबोधोपि स्वपदेन इष्यत एवेति ध्येयम् । यद्यपि चैत्रः स्वपुत्रं पश्यति चैत्रः स्वपुत्रं चक्षुषा पश्यतीत्यादौ दर्शनादेः परंपरया स्वपदार्थविशेष्यत्वात् चक्षुरादेश्च समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वाच्च स्वपदेन दर्शनचक्षुरादेरपि बोधापत्तिः । यदि च दर्शनचक्षुरादेः पुत्रादावन्वययोग्यतयाभावानां तात्पर्यसत्त्वेपि नान्वयबोधः आन्तानामिष्यत एव तादृशबोध इत्युच्यते तथापि देवदत्तोऽश्वेन स्वपुत्रं गमयतीत्यादौ स्वपदेनाश्वबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्राश्वस्य समभिव्याहृतक्रियाकरणकारकत्वात्तात्पर्यसत्त्वे तु तत्रेष्टापत्तेरनुभवविरोधात् । स्वसमभिव्याहृत-

स्वार्थस्य विशेष्यः यत्र समभिव्याहृतक्रियाकारकप-
दार्थस्तदुभयत्र स्वपदस्य शक्तिः । स्वव्यापकवह्निसामा-
नाधिकरण्यं धूम इत्यादावस्तीति क्रियाध्याहारात्
स्वपदस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकत्वमप्यस्तमेवेति
न स्वपदासत्त्वेत्यनुपपत्तिः । एवं कलशे निजकृ-
तुङ्गडजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणाः ॥ सन्दुरकु-
चौ भवन्नभाभारचक्रभ्रमिमातनोतीति यदित्यादावप्य-
स्तीति क्रियाध्याहारात् स्वपदार्थनिजशब्दात्कलशा-
दिप्रतीतिः । स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूम-
स्येत्यादयस्तु न प्रयोगाः । इदं तु चिन्त्यते । यद्रूपेण
समभिव्याहृतपदादुपस्थितं तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य स्वपदा-
र्थत्वे एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरपुत्रदर्शनदशायां
ब्राह्मणः स्वपुत्रं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः । स-
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वि-
शेष्य बाधात्समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नस्य तत्पदार्थत्वेपि वह्निकालीनद्रव्यवति ह्रदादौ

क्रियाकारकपदं तादृशक्रियाकारकाधिकरणकारकपरमिति
कश्चित्तन्न देवदत्तः स्वगृहे तिष्ठतीत्यादौ स्वपदेन गृहबो-
धापत्तेः कारकपदस्य केवलकर्तृकारकपरत्वे धूमव्यापकव-
ह्निसमानाधिकरणधूम इत्यादौ स्वपदेन धूमबोधानुपपत्ति-
रिति सुधीभिर्ध्येयम् । कलशे इति । स घटस्तस्या
इमन्त्याः उरकुचौ भवन्नभाभारे चक्रभ्रमिमातनोतीत्यन्व
यः । तदर्थत्वेनेति । स्वपदार्थेनेत्यर्थः । समभिव्याहृतपदार्थ-
निष्ठोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्ने स्वपदस्य शक्तिरिति तात्पर्य्यं ना-
तोनानाशक्तिरिति ध्येयम् । कतिपयाभावनोचरप्रतीतेरप्यक्षी-

स्वव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुपप-
त्तेः। तत्र द्रव्यपदस्यापि लक्षणया तत्तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नपरत्वे सत्यानमात्रावपि तथाप्रयोगापत्तेः। त-
थाविधयत्किञ्चिद्व्यक्त्यभावस्य तत्राबाधात् तादृशस-
मभिव्याहृतस्थले यद्यद्व्यक्तिव्यापकतावच्छेदकतद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावकूट एव तत्र नियमतः प्रतीयत इ-
ति चेन्न। तथाविधसकलव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादी-
नां युगपदुपस्थापयितुमशक्यत्वात्। कदाचित्क-
स्यचिज्ज्ञानसंभवेऽपि कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
स्याप्युपस्थितिदशायां कतिपयाभावमादायोपप्रती-
तेरप्यङ्गीकार्य्यतया तादृशनियमस्य दुरुपपादत्वादि-
ति। अत्र केचित्। ब्राह्मणाः स्वपुत्रं पश्यन्तीत्यादौ स्व-
पदं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नार्थकमेव। विशेष्यीभूतब्राह्म-
णत्वाद्यवच्छिन्नं च स्वपदार्थघटितस्य ब्राह्मणपुत्रद-
र्शनकर्तृत्वादिरूपविशेषणस्य न केवलमाश्रयत्वादि-
सम्बन्धेनान्वयः अपि तु स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकदर्शन-
विषयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव। एवं च तत्र तत्र
तत्तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नतदभाव एव प्रत्यव्य-
तेऽतो नोक्तदोषावसर इति वदन्ति॥ एकशब्दस्य कै-

कार्य्यतयेति। कृते स्वव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्तीत्यत्र
कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वाद्युपस्थितिदशायां तादृशतत्तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नाभावविषयकप्रतीतेरप्यङ्गीकार्य्यतयेत्यर्थः। स्वाश्रयत्वस्व-
निरूपकदर्शनविषयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनेति। अन्यपुत्रद-
र्शनदशायां ब्राह्मणपुत्रपश्यन्तीति प्रयोगवारणाय स्वाश्रयत्वनिवे-
शः। नोक्तदोषावसर इति। स्वव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्ती-

वल्ल्यादिविशिष्टे शक्तिः। कैवल्यं च सजातीयद्वितीय-
रहितत्वं, तच्च सजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं, स-
जातीयत्वं चोद्देश्यविशेषणतावच्छेदकशब्दात्कैवल्यघ-
टकत्वेन प्रकृतविधेयवत्त्वरूपं प्रतीयते तथा चात्रा-
यमेको भुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृ-
निष्ठभेदाप्रतियोगी अयमेव भुङ्क्ते इत्याद्याकारको बो-

त्यादौ स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकवृत्तिनिष्ठव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन स्व-
व्यापकत्वकालीनस्य द्रव्येऽन्वयबोधः। एवं ब्राह्मणः स्वं पश्य-
तीत्यादौ ब्राह्मणकर्मताकदर्शनकर्तृः स्वनिरूपकदर्शनविषयत्व-
तादात्म्योभयसम्बन्धेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरदर्शनदशायां ब्रा-
ह्मणः स्वं न पश्यतीत्यादौ तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकब्राह्मणकर्मकदर्शनानुकूलकृतेरभावः प्रत्याय्यते। एवमन्य-
त्राप्यूह्यम्। स्वनिरूपकदर्शनविषयत्वपुत्रजनकत्वादिसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धघटितोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावाप्रसिद्धिरित्यस्वरसः कैश्चिदित्युक्त्या सूचित इ-
ति। यदि च संयोगादिना अव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य व्यावृ-
त्तिसाधारणप्रमेयत्वादिना यथा व्याप्यवृत्तित्वं तथा तादृशज-
नकत्वादिना वृत्त्यनियामकस्यापि तादृशजनकत्वादेराश्रयत्वा-
दिसाधारणोभयत्वादिना वृत्तिनियामकत्वं चेति वृत्त्यनिया-
मकसंयोगस्य सत्त्वेऽपि वृत्तिनियामकसाधारणसंयोगत्वादिना
संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्ववत् स्वाश्रयत्वसम्ब-
न्धरूपवृत्तिनियामकसाधारणोभयत्वादिना तादृशजनकत्वादेः
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे बाधकविरहाच्च न दोष इत्यव-
धेयम्। एतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृनिष्ठभेदाऽप्रतियोगी-
ति। भेदस्य च स्वाश्रयवृत्तित्वस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्र-

धः । शक्यतावच्छेदकानुगम उक्तदिशा चिन्तनी-
यः । अयं फलमेकं भुङ्क्ते फलं भुञ्जानस्तिष्ठतीत्यादौ
विधेयतावच्छेदककोटिनिविष्टार्थकैकपदस्य यादृशा-
र्थविशेषणतापन्ने यद्धर्मावच्छिन्ने स्वार्थान्वयिनि । विशे-
षणत्वं तादृशार्थानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्वविशिष्ट
तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगिनिष्ठभेदाऽप्र-
तियोगित्वरूपसामान्यं प्रतीयते । अतस्तत्रैतत्कर्तृ-
कभोजनादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिकर्मत्वादिनिष्ठसंस-
र्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं फलादौ प्रतीयते ।

तियोगितावच्छिन्नान्योन्याभावः नातोऽतिरिक्तावच्छिन्नभेदमादाया-
प्रसिद्धिः । उक्तदिशा चिन्तनीय इति । स्वार्थान्वयितावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकत्वोपलक्षितध-
र्मावच्छिन्नतन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारात् ना-
ननुगम इति । यादृशार्थविशेषणतापन्न इति । यादृशार्थे एतत्क-
र्तृकभोजनरूपः, यद्धर्मावच्छिन्ने, कर्मतात्वावच्छिन्ने, स्वार्थान्वयि-
नि, एकपदार्थान्वयिफलादेः, इदमत्रावध्येयम् । अयं फलमेकं भु-
ङ्क्ते इत्यादौ एकत्वविशिष्ट एवैकपदार्थस्याभेदेन फलान्वये
एकत्वस्यापि स्वाश्रयत्वस्वाश्रयफलकर्मताकैतत्कर्तृकभोजनक-
र्मतावन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन फलेऽन्वय-
स्वीकारात् द्विफलभोजनस्थले न तथाविधप्रयोगप्रसंगः अन्य-
था अयं फलमेकं भुङ्क्ते फलमेकं ददातीत्यादिसाधारणशक्त्या-
नुगमकरूपाभावात् नानाशक्तिप्रसङ्गः तत्स्वीकारेऽनुभवविरो-
धश्च । अनुभवविरोधस्यापि विरहे न विवदाम इति । एवम-
यं हस्तेनैकेन ददातीत्यादौ स्वाश्रयहस्तकरणकतत्कर्तृकदान-
करणनिष्ठाऽन्योन्याभावाप्रतियोगित्वघटिततादृशोभयसम्ब-

एकसमानार्थकत्वादिस्थलेप्येतादृशी प्रतीतिरिति कर्तव्य प्रतितेन ॥*॥ गवादिशब्दस्य संस्थानविशेषरूपा-कृतेरपि बोधकत्वानुभविकतया गोत्वादिजातिवत्तस्यापि गवादिपदवाच्ये विशेषणत्वं, तस्याश्च वाच्यविशेषणा-त्वेपि न प्रवृत्तिनिमित्तता। साक्षात्सम्बन्धेन वाच्य-वृत्तित्वाभावात्। अवयवसंयोगादिरूपायास्तस्याः सा-मानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव गवादौ सत्त्वात् तत्र शक्यता जात्याकृत्योरेकतरविनिर्मोकेणापरस्याभिधानाग्रहा-वात्तूभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः स्वीक्रियते। शक्यविशेषणभेदेऽपि पुष्पवन्तपदवद्विन्वादिपदवच्च ना

र्थे न एकत्वस्यक्षतोऽन्वय इति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। गवा-दीति। आदिना केवल आदिशब्दोपग्रहः। गवादिशब्दस्तु यदा उद्देश्यतावच्छेदकस्तदा एकसमानार्थको बोध्यः। यदा विधेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टार्थकस्तदा न एकसमानार्थकता-ऽसौ यद्धेयत्वं फलं भवतु इत्यादौ फलान्यभेदान्वयवच्छेदस्यैव तत्र प्रतीतिविषयत्वेपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥*॥ संस्थानरूपार्थका कृतेरपीति। संस्थानमवयवसंयोगः स एवाकृतिशब्दवाच्य इत्या-वेदयितुमाकृतेरपीत्युक्तम्। तेन जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्र आकृतेर्वाच्यविशेषणत्वमुक्तम् गवता तु संस्थानस्य इति तत्सूत्रविरोध इत्याशङ्का निराकृता। सापि चाकृतिरपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव, स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनै-व। ननु एकतरविनिर्मोकेण यदि शक्त्याबोधस्तदा उभयविशि-ष्टे एकशक्तिकल्पनं न सम्भवतीत्यत आह। लाघवमिति। तथा चोभयविशिष्टे एकशक्तिकल्पनालाघवात् नैकतरविनिर्मो-केण शक्त्या बोध इत्यवोपगन्तव्यं। अन्यथा शक्तिद्वयकल्पनापत्ति-

तत्कल्पनायां गौरवात्प्रयोजनविरहाच्च । व्यक्तिशक्ति-
मते जातेरुपलक्षणत्वासम्भवः प्रागेव दर्शितः यथा
व्यक्तिशक्तिमतेऽपि गोत्वांशे शक्तिस्तदवच्छेदकता वा
विशेषणानवच्छिन्नैव तथा जातिशक्तिवादिमतेऽपि सा
तथैवेति न गोत्वत्वादिप्रवेशाद्गौरवशङ्कापि । नहि
जातिशक्तिमतेऽपि शाब्दबोधे सा किञ्चिद्धर्मप्रकारेण
भासते येन प्रकारभानार्थं प्रकारविशेषमन्तर्भाव्यश-
क्तिः कल्पनीयाऽपि तु स्वरूपत एव । यथानुमानादि-
ना गोत्वादौ शक्तिग्रहो भवद्धर्मितावच्छेदकतया गो-
त्वत्वादिकमवश्यं विषयीकरोति । निर्धर्मितावच्छे-
दकज्ञानस्यानुमानादिना जननासम्भवात् । तादृश-
ज्ञानस्य विपरीतज्ञानाऽविरोधितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च ।

प्रयोजनेति । ननु मयापि शक्तिः शक्यतावच्छेदकता वा
जातौ न स्वीक्रियते किन्तु व्यक्तौ निरवच्छिन्नैव, गोत्वप्रकार-
काच्छाब्दबुद्धौ गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् ।
स्वरूपतोव्यक्त्युपस्थितेऽपि च तद्विरह इति व्यक्तिशक्तिमतेऽपि न गौ-
रवमत आह व्यक्तिशक्ताविति । जातेरुपलक्षणत्वासम्भवः प्रागेव
दर्शित इति । द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदकघटादिपदशक्तिप्रमातः
द्रव्यत्वरूपेण द्रव्यबोधोत्पत्त्या इत्यादिः । सा, जातिः, अनुमाना-
दिनाजननासम्भवादिति । ननु निर्धर्मितावच्छेदककमानसमे-
व सर्वत्र शक्तिज्ञानमनङ्गीकार्यमत आह । तादृशज्ञानस्येति । नि-
र्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्येत्यर्थः । विपरीतज्ञानाविरोधित-
या, गोत्वं गोपदशक्यं न वा इत्याकारकसंशयाद्यविरोधितये-
त्यर्थः । अनुपयुक्तत्वात् । अशक्यत्वविपरीतज्ञानस्यैव शाब्दबो-
धजनकत्वादिति भावः । एवञ्च शक्यत्वग्रहविरोधिग्रहस्याहेतु-

एवं च ताद्दशधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव शक्तिग्राहकमानेनधर्मितावच्छेदकांशे तदवच्छेदकताग्रहेबाधकाभावात् । यदि चावच्छेदकताग्रहेपि शक्तिधियस्तदंशे भ्रमत्वं कल्प्यते विषयबाधेनावच्छेदकत्वमेव वा शक्तिग्राहकमानेन न गृह्यत इत्येव स्वीक्रियते तदा प्रतियोगित्वकारणत्वादीनामपितुल्ययुक्त्याऽवच्छेदकत्वविलयप्रसङ्गः तथाप्येवं सुवचत्वात् । प्रतियोगित्वादिबुद्धेरवच्छेदकत्वावगाहित्व मनुभवसिद्धमिति यदि तदाशक्तिधियस्तदवगाहिता न तथेति वचसि को वाश्रद्दधाति विशेषाभावात् । माभूद्वा गोत्वत्वादिकमवच्छेदकं शक्तेस्तथापि शक्तिज्ञानकारणतायां गुरुशरीरगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतानिवेशाद् गौरवं दुर्वारमेव । व्यक्तिशक्तिवादिना स्वरूपतो गोत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकत्वस्यैव निवेशादिति चेन्न । स्वरूपतः पदविशेषणतापन्नशक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन शक्तिसम्बन्धेन पदे वा गोत्वादिप्रकारिकाया एव शक्तिधियः स्वीकारात् । नहि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारि-

---

त्वे च, ताद्दशधर्मस्य, शक्यत्वग्रहधर्मितावच्छेदकस्य गोत्वादेः, तदंशे,गोत्वनिष्ठशक्यतावच्छेदकांशे, अवच्छेदकग्राहकत्वम्, अवच्छेदकविषयकत्वं, तदवगाहिता न तथानुभवसिद्धा, शक्तिधियः स्वीकारादिति । पदविशेषणतापन्नशक्यशे निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वादिप्रकारकशक्तिधीस्वपदं गोशक्तिमदित्याकारिका,प्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्वमते अयं घट इत्याकारकज्ञानस्य घटं जानामीत्याकारकानुव्यवसायस्यैवोत्पत्त्या तत्र विष-

नेति नियमः प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादौ प्रका-
रितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादीनां ज्ञानांशे
प्रकारतोपगमात् । समवायेन धर्मिविशेषणतापन्न-
स्यैव सम्बन्धान्तरेणान्यन स्वरूपतो भानमित्यपि न
नियमः प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यतामतेऽयं घट इत्या-
कारकस्य स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्यानुव्यवसाये प्र-
कारितायां तत्सम्बन्धेन ज्ञाने वा समवायेन धर्मि-
विशेषणतामापन्नस्यैव घटत्वादेर्ज्ञानात् । यस्तु वा
प्रकृतेऽपि गवादिविशेषणतापन्नस्यैव गोत्वादेः शक्तौ
निरूपितत्वसम्बन्धेन पदे वा शक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतः
प्रकारता । गवादेस्तु शक्तौ पदे वा परंपरासम्बन्धेन
प्रकारता तादृशी च गवादिविषयता न शाब्दबोध-
जनकतावच्छेदिकेति परंपरासम्बन्धेन प्रकारतायाः
जनकतावच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारतायास्तथात्वे लाघवेन व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्नावका-
शः । यथ जातिशक्तिमतेऽपि शाब्दबोधे व्यक्तिभानमा-

यिततया घटभाने घटविशेष्यित्वावच्छिन्नप्रकारितायां निरूपि-
तत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारितासम्बन्धेन ज्ञाने घटज्ञानात्
तन्मते समवायि धर्मिविशेषणतापन्नस्यैव अन्यसम्बन्धेन स्वरूप-
तो भाननियमादित्यत आह । परतो ग्राह्यत्वमत इति ।
स्वाश्रयज्ञानजनकसामग्रीतः तन्मते अयं घट इत्याकारक-
ज्ञानस्य घटत्वं जानामीत्याकारकानुव्यवसायज्ञानस्य तादृश-
प्रकारितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारितासम्बन्धेन
ज्ञाने स्वरूपतो घटप्रकारकानुव्यवसायोदयादिति भावः । उभ-
यमतसाधारण्यार्थमाह । यस्तुवेति । व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्नावकाश

वच्यकं गौर्नष्टा गौर्जाता गामानयेत्यादौ समभिव्या-
हृतान्वयस्य जातौ बाधात्परंपरासम्बन्धेन तदन्व-
योपगमेऽप्यन्वयितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानस्वी-
कारापत्तेः शक्तौ गोत्वत्वाद्यन्तर्भावापत्तेश्च । न हि
स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयितया भानं कश्चि-
त्स्वीकुरुते । स्वीकुरुत वा प्रकारतया स्वरूपेणोपस्थित-
जातेर्भानं विशेष्यतया तद्भानं तु न सम्भवत्येव । नि-
र्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधस्य प्रकृत्यनुपयोगितया
स्वीकारासम्भवात् । एवं च जातिमात्रवाचकत्वेना-
भ्युपगतपदस्यापि व्यक्तिबोधजनकतायामविवादा-
च्छक्तिशक्तिर्ध्रुवैव शक्तिभ्रमाजन्यतथाप्रमाजन्यत-
द्बोधजनकताया एव तच्छक्तिसाधकत्वात् अन्यथा
जातावपि शक्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं शक्तेरीश्वरसङ्के-

तिः । तन्मते शक्तिविषयतानिष्ठशाब्दबोधजनकतावच्छेदक-
तानिरूपिता अवच्छेदकताश्रय प्रकारत्वस्य शक्यत्वव्याप्यत्वा-
दिति भावः । समभिव्याहृतपदार्थानां नाशप्रतियोगित्वोत्पत्त्या-
श्रयत्वादिपरंपरासम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तित्वादिसम्बन्धेन गोत्वत्वा-
दिभानाङ्गीकारापत्तिरिति गोत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां गौर्न-
ष्टेत्यादिशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तदनुपपत्तिरिति ध्येयम् ।
ननु स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयित्वे घटं जानामीत्यादौ
विशिष्टतात्पर्यस्थले घटान्वयि द्वितीयार्थविषयतायां घटत्वस्या-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन प्रकारतया अन्वयानुभवसिद्धस्यानुपपत्ति-
रत आह । स्वीकुरुतवेति । तद्बोधजनकताया स्तद्विषयकत्वाव-
च्छिन्नजनकतानिरूपितजनकतावत्त्वस्येत्यर्थः । शक्तिभ्रमाद्यप्रयो-
ज्यत्वप्रयोज्यत्वविषयकत्वावच्छिन्नजनकताकस्य स्वस्मिन् स्वभा-

तद्रूपत्वे व्यक्तिबोधकतायाः पदेऽबाधितत्वेनेश्वरे च्छाविषयतया व्यक्त्या अपि ऐक्यं दुरपह्नवं, न हि मीमांसकैर्भगवान्नानुमन्यत इत्येतावतैव तादृशयुक्तेरवकाशः तत्साधकबहुतरयुक्तिसत्त्वेन तदुपन्यासेऽपि निरुत्तरत्वापातात्। एवं ज्ञानेपदानांशक्तिरित्येतन्मतेऽपि व्यक्तिज्ञानसमर्थस्य पदस्य जाताविव व्यक्तावपि वाच्यत्वं दुरपह्नवमेव। शक्तिनिरूपकज्ञानविषयत्वरूपस्य तस्याविशेषेण जातिव्यक्त्योः सत्त्वादिति चेन्न। व्यक्तिशक्तावस्माकं न वैमत्यमपि तु शक्तिज्ञानत्वेन शक्तिज्ञानहेतुतायामेव। अतएवव्यक्त्यंशे कुब्जशक्तिरिति गीयते तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणात्। अतएव व्यक्तेरवाच्यता। नहि शक्तिधीविषयतामात्रेणैव वाच्यतातादृशविषयताया अन्वयसाधारण्यात्। अपि तु यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य त-

---

त्साधकत्वादितिपर्यवसितोऽर्थः। ईश्वरेच्छाविषयतयातद्विषयबोधजनकत्वेन ईश्वरेच्छाविषयतया तृतीयार्थोऽभेदः तस्य शक्यत्वेऽन्वयः। अस्यापि,व्यक्तेरपि। तद्बोधकबहुतरयुक्तिसत्त्वेनेति। क्षितिः सकर्तृकाकार्यत्वादित्यादिबहुतरयुक्तिसत्त्वेनेत्यर्थः। तदुपन्यासस्य,ईश्वरोनास्तीत्याद्युपन्यासस्येत्यर्थः। शक्तिज्ञानत्वेन, व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन। तदंशेज्ञानानपेक्षणादिति। तदंशे व्यक्त्यंशे। गोपदं गोत्वशक्तं गोत्वज्ञानशक्तं वेत्यादिज्ञानस्य हेतुत्वात्। व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्य न शाब्दबोधोपयोग इति भावः। अन्वयसाधारण्याद्,समवायसम्बन्धसाधारण्यात्। यद्विषयकत्वेनेति। यच्छक्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितशक्तिविषयतानिष्ठावच्छेदकताक

द्विषयकशाब्दधीजनकतात्वमेव तद्वाच्यत्वव्यवहार-
नियामकम् । अन्वयांशे कुब्जशक्तिमत्त्वेऽपि यथा त-
द्विषयकत्वं शक्तिज्ञानजनकतायां नावच्छेदकं तथा
व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य शक्तिज्ञानजनता-
यामनवच्छेदकत्वान्न व्यक्तौ तद्व्यवहारः । तद्विषयकत्व-
स्य शाब्दधीविशेषणत्वाद्गवादिपदशक्तिज्ञानस्य गो-
त्वादिज्ञानविषतकत्वे न गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेऽपि न
गवादिपदस्य गोत्वादिज्ञानवाचकतापत्तिः । वस्तुतो
यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य
शाब्दधीजनकता यद्विषयकत्वेन वा शाब्दधियः श-

तद्विषयकशाब्दधीजनकतात्वमेव वाच्यताव्यवहारनियामक-
मित्यर्थः । वाच्यताव्यवहारनियामकमिति । गोत्वं गोपदवाच्य-
मितिव्यवहारनियामकं, व्यवहारविषयस्तु गोपदनिरूपितशक्ति-
विषयतानिष्ठा या गोत्वविषयकशाब्दधीजनकतावच्छेदकता-
निरूपितावच्छेदकतातन्निरूपितविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितावधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नायावच्छेदकतातद्वद्गोत्वमिति ।
व्यवहारः, वाच्यताव्यवहारः, वाच्यत्वव्यवहारनियामकत्वघटक-
शाब्दबुद्धौ अत्र विशेषे तद्विषयकनिवेशव्यावृत्तिमाह । तद्विष-
यकेत्यादिना । गोत्वादिज्ञानविषयकत्वेनेति । शक्तिज्ञानस्ये-
ति पूरणीयम् । गोत्वादिज्ञानेवाचकत्वापत्तिः । गोत्वादिज्ञा-
नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनकत्वादितिभावः । नच गोत्वादि-
विषयकशाब्दबुद्धिःसमूहालम्बनाद्यात्मकस्यकदाचिदुपेत्य नोक्ता-
पत्तिरिति वाच्यम् । तद्विषयकज्ञाने मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्व
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वसमानाधिकर-
ण्योभयसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टशक्तिशून्यत्वस्य वा निवेशनीयत्वा-
त् । लाघवादाह । यद्विषयकत्वेन वेति ।

क्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकमेव तथा। एतेन ज्ञानत्वज्ञान-
स्यापि ज्ञानपदवाच्यतापत्तिः शक्यज्ञानविषयकत्वेनै-
व ज्ञानपदशक्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वज्ञानविषयकशाब्दधी-
जनकत्वादिति परास्तम्। कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चा-
वच्छेदकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्य निवेशाद्गोत्वा-
देर्वाच्यत्वोपपत्तिः। एवं च गौर्गोपदशक्य इत्याकारि-
कापि शाब्दबोधोपयोगिशक्तिधीः सम्भवति। व्यक्त्यं-
शे शक्तेर्बाधेनान्यथाख्यात्यापत्तिविरहात्तादृशज्ञानस्य
शाब्दधीहेतुत्वेऽपि गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञान
त्वेन व्यक्तिविषयतामनन्तर्भाव्यैव गोत्वप्रकारकशा-
ब्दबुद्धौ तथात्वादुक्तरीत्या व्यक्तेर्वाच्यतोपपत्तिः। नचैवं
व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया तदंशे शक्तेः कुब्-
जत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। कार्यकारणभावावच्छे-
दककोटौ व्यक्त्यनन्तर्भावस्यैव तदंशे कुब्जत्वव्यवहा-
रनिर्वाहकत्वात्। अतएव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षम-
णिकृतां समानप्रकारकत्वेन शक्तिधीशाब्दधियोर्हे-
तुहेतुमद्भावाभिधानमपि न विरुध्यते। न च शक्त्यं-
शे गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारकशा-
ब्दबोधहेतुत्वेऽपि कार्यकारणयोः समानप्रकारकत्वस्या-
क्षतत्वान्न विरोध इति वाच्यम्। शक्त्यंशे गोत्वादिप्र-

तथा, वाच्यत्वव्यवहारनियामकं शक्यज्ञानविषयकत्वेनैव, ज्ञा-
नत्वेति। ज्ञानपदात् ज्ञानत्वेन ज्ञानमात्रविषयकस्यैव शाब्द-
बोधस्याऽभिप्रेतत्वे ज्ञानत्वज्ञानविषयत्वस्य तथात्वेतैरिति भा-
वः, एतच्च, गविशक्तित्वे च, अतएव, गोपदशक्य इत्याकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वादेव

कारकतामादायसमानप्रकारकत्वस्याभिप्रेतत्वेऽपूर्वे-वच्यत इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः। अपूर्ववादे समानप्रकारकाल्लिङ्पदस्य कार्यत्वेन घटादिरूपकार्ये शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्दबोध इत्येवाभिधानात्। शक्त्यंशे शाब्दबोधीयप्रकारप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रानुक्तेः। नचैवं जात्यंशे साम्नाताव्यक्त्यंशे स्वरूपसतोहेतुत्वाघवादिति कुब्जशक्तिवाद इत्यादिचिन्तामणिग्रन्थविरोध इतिवाच्यम्। मतभेदेनोभयग्रन्थसङ्गतेः। वस्तुतस्तु जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यक्तेर्विषयतापि कारणतावच्छेदककोटौ निविशते। विशेष्यतावच्छेदकतात्वेनैवधर्मितावच्छेदकीयविषयता विशेषस्य निवेशनीयत्वात्। अवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतायाव्यक्तिविषयतारूपत्वात्। एवं च व्यक्तेरवाच्यताव्यवहारस्य कथञ्चिदुपपादनेपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया गौरवंदुर्वारमेव कारणतावच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशात्। एवं द्रव्यत्वादिधर्मितावच्छेदककप्रमात्मकगवादिपदशक्तिज्ञानाद्द्रव्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणाय शक्त्यंशेधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेश्यतया गौरवमिति व्यक्तौ कुब्जशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतमेव साधीयः। वस्तुतस्तु सर्वत्राचरणिकस्थलेप्यन्वयबोधस्याऽनुभविकत्वेन दुरपन्हवतया लाक्षणिकस्यानुभावकत्वं दुर्वारमेवेति त-

कथञ्चिदुत्पादनेपीति। यद्विषयकशक्तिज्ञानस्येत्युक्तिरित्यादि।

स्यलक्ष्यार्थे कुब्जशक्तिप्रसङ्ग इति नानुभवजननसामर्थ्यमीश्वरसंकेतो वा वृत्तिरूपाशक्तिः अपि तु पदार्थान्तरमेव सा च जाताविव कल्प्यते न तु व्यक्त्यादाविति नतत्रकुब्जशक्तिरपीति तत्त्वम्। अथ व्यक्तेर्गवादिपदावाच्यत्वे गवादिपदाद्व्यक्तेः स्मरणमनुभवो वा न स्यात्। न च पदावाच्यत्वेऽपि अन्वयस्येव व्यक्तेर्भानं शाब्दबोधेनानुपपन्नमिति वाच्यम्। तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया गोत्वप्रकारकबुद्धौ गोत्वादिप्रकारकव्यक्तिस्मरणस्यापेक्षणीयतया सम्बन्धग्रहाविषयतया व्यक्तेरस्मरणे व्यक्तेः शाब्दानुभवविषयताया दुरुपपादत्वात्। अन्वयस्य च भाने शाब्दधियोऽन्वयांशे निष्प्रकारकतया तदुपस्थित्यनपेक्षणेन तद्वाच्यत्वानुपयोगादिति चेत्। अत्र भट्टाः। पदाद्व्यक्तेर्न स्मरणमनुभवो वा किं त्वाक्षेपादेव व्यक्तिधीः, आक्षेपिका जातिरेव। आक्षेपश्चानुमानमर्थापत्तिर्वा। न च जातिव्यक्त्योर्वैयधिकरण्येनाक्षेपासम्भवः, तादात्म्यसम्बन्धेन जातेराधेयतासम्बन्धेनाक्षेपकतायामविरोधात्। वस्तुतस्तु गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरा-

---

अनुभवजननसामर्थ्यं, शाब्दानुभवजनकतावच्छेदकनिरूपकत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन पदादिनिष्ठशक्तिवादादिमतसिद्धातिरिक्तशक्तिरित्यर्थः। आक्षेपकतायामविरोधादिति। ननु तादात्म्यसम्बन्धेन गोरहेतुना आधेयतासम्बन्धेन गोत्वे गोरनुमानसम्भवे गामानयेत्यादौ कर्मत्वादौ आधेयतासम्बन्धेन गवादिबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरत आह। वस्तुतस्त्विति। अर्थापत्तिप्रयोज-

सम्बन्धेनानयनकर्मत्वादौ गोत्वादिजातेरन्वयः शा-
ब्दः तेन सम्बन्धेन गोत्वादिमत्त्वस्याधेयतासम्बन्धे-
नगवादिव्याप्यत्वात् आधेयतासम्बन्धेन गवादिमत्त्वं
विनानुपपद्यमानत्वाच्चानयनकर्मत्वादावाधेयतास-
म्बन्धेन गवादिव्यक्तिप्रकारिकाधीराक्षेपाम्। संसर्ग-
घटकतया शाब्दबोधे व्यक्तिभानेपि कर्मत्वाद्यंशे गो-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तिप्रकारकभानानुरोधेनाक्षेपादरः ।
गोत्वं गवाश्रितं गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
धर्मत्वात्, किंचिदाश्रितं वा जातित्वादित्यनुमानतो
व्यक्तिभानं तु न सार्वत्रिकं तादृशहेतूपस्थितेरसार्व-
त्रिकत्वात् गवादिपदात्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थि
तेः । अथ गवादिपदाद्व्यक्तेरस्मरणे गोत्वादिस्मरणमेव
कथमुपपद्यते गोत्वप्रकारकस्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया
भाननियमात् तद्विशेष्यकस्मरणे च व्यक्तिघटितगो-
त्वत्वादेः प्रकारतया भाननियमात् व्यक्त्यघटितप्र-
कारस्य स्मरणस्य संभवेपि स्वरूपत एव जातेः शक्य-
तया धर्मान्तरविशेष्यतया तत्स्मरणासंभवात् । ध-
र्मान्तरप्रकारेण स्मरणेपि गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशा-
ब्दज्ञानासंभवेन तादृशस्मृतेरुपयोगित्वाभावाच्चेति

कातिव्याप्तिं दर्शयति । गवादिमत्त्वं विनेति । अनुपपद्यमानत्वा-
च्चेति । हेतुत्वं गवादिव्यक्तिप्रकारिकाधीरित्यत्रान्वेति । तादृ-
शरूपेणेति । गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपेणेत्यर्थः । त-
द्विशेष्यकस्मरणेति । गोविशेष्यकस्मरणेत्यर्थः । व्यक्तिघटितगोत्वा-
देरिति । गोत्वत्वस्य गवितरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादि-
तिभावः । व्यक्तिघटितप्रकारकस्य, गोत्वनिष्ठविषयत्वादेः,

चेन्न । पदादालोचनरूपस्यैव स्मरणस्योपगमात् किं-
चिद्धर्मावच्छिन्नसंबन्ध्युपरक्तसम्बन्धज्ञानाधीनतत्सम्ब-
न्धिस्मृतेः सप्रकारकत्वनियमेऽपि निर्विशेषणकसंब-
न्ध्युपरक्तसंबन्धज्ञानान्निर्विकल्पकस्मरणे बाधकाभा-
वात् । निर्विकल्पकस्य संस्काराजनकत्वेऽपि विशि-
ष्टज्ञानाहितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यानुद्बोधद-
शायां केवलविशेषणांशस्मरणेन विरोध इतिवद-
न्ति । तदसत् । गवादिपदात्स्वरूपतो गोत्वादिज्ञाने-
ऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण तद्ग्रहासंभवात्ततो व्य-
ाप्त्याद्यसंभवात् । न च शाब्दधीविषयपरंपरासं-
बन्धेन गोत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिहेतुनानयनादौ
गवादिकर्मकत्वमनुमेयमिति वाच्यम् । विशिष्टसा-
ध्यस्य प्रागप्रतीतेः । एवं गौरानीयतामित्यादौ स्वरूप-
त उपस्थितस्य गोत्वादेरेव विशेष्यतया भानोपगमे-
निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दधीस्वीकारापत्तिः तादृशा-
बुद्धेर्वा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतया व्याप्त्या-
द्य पक्षतानुपयोगितापत्तेश्चेति व्यक्तः शाब्दबोधे वि-
शेष्यादिविशेष्याभानमावश्यकमित्यवधेयम् । एवं गवा-
दावानयनकर्मत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानयन-

आलोचनरूपस्यैव, निर्विकल्पकरूपस्यैव, ततः स्मरणस्योपगमादिति,
पदादपि निर्विकल्पकमिति तेषां सिद्धान्तादितिभावः । व्याप्य-
त्वावच्छेदकप्रकारेण, तदग्रहात् । गोत्वाग्रहात् ततो गोत्वादि
हेतुतः प्रागनुमितेः पूर्वं, तथा चानुमित्याद्यविशिष्टसाध्यज्ञाना-
भावात् तद्घटितव्याप्त्यादिज्ञानासम्भवात् कुतोऽनुमितिरिति
भावः । दोषान्तरमाह । एवमित्यादिना ।

कर्मत्वविशिष्टेन गोत्वादिहेतुनानुमेयं तच्च न संभव-
ति तादृशगोत्वादेरानयनकर्मत्वादिशून्यगवादिसा-
धारण्येन व्यभिचारात्। सामानाधिकरण्यसम्बन्धे-
नानयनकर्मत्वादिविशिष्टस्य विशेषणाव्यभिचारित्वे-
पि साध्यस्य पक्षे संदेहदशायां साध्यविशिष्टस्य हेतोः
पक्षे दुर्निश्चयत्वात्। अतो व्यक्तेः शाब्दबोधे विशे-
ष्यादिविधयाभानमावश्यकमित्यपि बोध्यम्। एतेन
जातिवाचकपदाज्जातिबोधः शाब्दः व्यक्तिबोधस्त्वौ-
पादानिक एवेति श्रीकरमतमनुपादेयम्। उपादान-
स्यार्थापत्तिरूपत्वेन भट्टमताविशेषात्। नच जाति-
रेव व्यक्तिबोधिका जातिकारणत्वमेवौपादानिकत्वं
बोधस्येति वाच्यम्। जातेः प्रमाणान्तराकल्पना-
पेक्षया व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवोचितत्वात्। एवं
जातेर्नित्यतया सर्वदैवतद्धेतुकव्यक्तिभानवारणाय जा-
तिहेतुकव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानघटिततच्छाब्दसा-
मग्र्याः सहकारित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यं तथा च ता-
दृशसामग्र्या एव व्यक्तिभानप्रयोजकत्वसंभवे जातेः
कारणत्वकल्पनमनर्थकम्। नच जातिनिरपेक्षजा-
तिभासकसामग्र्या व्यक्तिभानप्रयोजकत्वे व्यक्त्यंशेपि
शाब्दत्वमावश्यकं तथा सति च शक्तिज्ञानजन्य-
व्यक्तिस्मृतिरपेक्ष्यते, जातेः कारत्वे च व्यक्त्यंशे औ-
पादानिकत्वमेव नतु शाब्दत्वमिति न तदापेक्षेतिवा-

विशेषणाव्यभिचारित्वेपि, आनयकर्मत्वाव्यभिचारित्वेऽपि, साध्यविशिष्टस्य क्वचित्तथैव पाठः, भट्टमताविशेषादिति। साध्यव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुमज्ज्ञानजन्यतया पूर्वोक्तदोषस्यैव जागरूकत्वादिति भावः। न तदापेक्षेति। नव.तज्ज्ञानजन्यव्यक्तिमतेरपेक्षाव्यक्तिभानांशे।

व व्यक्तिं बोधयति न तु व्यक्तित्वादिनेति नानुभवविरोधः नीलादिपदस्य शक्यनीलादिगुणपुरस्कारेण लक्षणया बोधकत्ववच्छक्यजातिपुरस्कारेण लक्षणया गवादिपदस्य व्यक्तिबोधकत्वेऽविरोधात् । स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेत्यत्र स्वार्थपदस्य शक्यतावच्छेदकपरत्वात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । गवादिपदाल्लक्षणया गोत्वप्रकारकबोधोपगमे जातिशक्तिरन्वयबोधेनापेक्ष्येत शक्यतावच्छेदकताया एव जातिभानेप्रयोजकत्वसंभवात् । नच शक्तिं विना शक्यसम्बन्धरूपलक्षणैव न निर्वहतीति शक्तेरुपयोगितेति वाच्यम् । लक्षणानिर्वाहार्थं जातिशक्तिकल्पने गवादिपदस्य द्रव्यत्वादावपि विनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पनप्रसङ्गात् द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापि गवादौ लक्षणासंभवात् । प्रयोगविरहस्य द्रव्यत्वादाविव स्वातन्त्र्येण गोत्वादावप्यविशिष्टत्वात् । लक्षणाघटकतया शक्तेरुपयोगितायां तस्याद्वृत्तित्वानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणात यात्वात् । अथाकृतिविशिष्टायामेव व्यक्तौ लक्षणा । आकृतिप्रकारेण व्यक्तिबोधस्य नैयायिकानामप्यनुमतत्वात्तच्च शक्त्युपस्थापितजातेरन्वय उपगम्यते । न चाकृतावेव शक्तिर्जातिविशिष्टे लक्षणेति वैपरीत्यमेव किं न स्यात् इति वाच्यम् । आकृतेरवयवसंयोगरूपाया आनन्त्यात्तदपेक्षया एकस्यां जातावेव शक्तिकल्पनौचित्यात् । न चावयवसंयोगनिष्ठजातिरेवास्या व्यक्तौ तदन्वयस्तस्याश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन

एव तत्प्रयोजकसम्भवादिति । प्रयोगविरहस्य, शक्त्या प्रयोग,

स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । आकृतिप्रकारकबोधस्या-
नुभविकत्वात् । लक्ष्यार्थानुपरक्तायां केवलजातौ प्र-
योगविरहश्च न शक्त्यभावसाधकः अप्रयोजकत्वादि-
ति प्रयोगमात्रविरहस्यैव तदशक्यत्वे बीजत्वात् जा-
तावप्रयोगस्यासिद्धत्वात्तात्पर्यसत्त्वे च वृत्तिद्वयाधीन-
बोधोपगमे क्षतिविरहः । नचैवं केवलमुख्यार्थतात्पर्ये-
ण गवि नित्यत्वमिति स्वारसिकप्रयोगापत्तिरितिवा-
च्यम् । शक्त्या स्वरूपत उपस्थितायाः जातेः समान-
पदोपात्तधर्मिण्याश्रयतासंबन्धेनान्वयस्यैव व्युत्पन्न-
त्वात् । नचान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितायाः
जातेरन्वयो विरुध्यते । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारत-
या जातेरन्वयस्वीकारे क्षतिविरहादितिरीत्याच त-
न्मतमेतत्परिष्क्रियते तथापि स्वरूपतोगोत्वाद्यन्व-
यबोधस्य लक्ष्यार्थे गवादौ स्वीकारे तादृशान्वयबो-
धंप्रतियोग्यताज्ञानादीनां कारणताकल्पनाधिक्या-
द्गोत्वादिविशिष्टव्यक्तिशाब्दधीसामग्रीप्रतिबन्धकता-
यांजातिव्यक्तिविषयकोपस्थितिद्वयस्यनिवेशनीयतया
प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवाच्च जात्याकृतिवि-
शिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधनीयान् । प्राभाकरा-
स्तु जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरणं
शाब्दबोधश्चनतु निर्विकल्पकरूपंजातिस्मरणं, नि-
र्विकल्पकानुभ्युपगमात् । व्यक्तिसंबन्धज्ञानविर-
हेण तदंशानुद्बोधाद्व्यक्तिस्मरणासंभव इति तु ना-
शङ्कनीयम् । व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वा-
दिज्ञानासंभवेनगोत्वाद्युद्बोधकस्यैव व्यक्त्युद्बोधक-

त्वात् । तद्बोधकस्यफलबलकल्प्यत्वात् । संबन्धि-
तावच्छेदकहस्तित्वादिसंबन्धाग्रहेपि हस्त्यादिसंबन्ध-
हस्तिपकादिज्ञानात्मकोद्बोधकबलाद्धस्त्यादिस्मरणे
हस्तित्वादेःप्रकारतया भानवद्व्यक्तिसंबन्धज्ञानमन्त-
रेणापि जातिसंबन्धिपदज्ञानाज्जातेः स्मरणेव्यक्तेर्वि-
शेष्यतया भाने विरोधविरहात् तद्धर्मप्रकारकस्मृतौ
तद्धर्मावच्छिन्नसंबन्धितया गृहीतवस्तुज्ञानस्य हेतुता-
यामदृष्टरूपोद्बोधकजनितस्मृतौ व्यभिचारवारणाय
कार्यतावच्छेदकसंकोचस्यावश्यकतया तत एव प्रकृ-
तेर्व्यभिचारानवकाशात् । जातिशक्तिज्ञाने नियम-
तो जातिप्रकारेण व्यक्त्यभानात्तज्जन्यसंस्कारादेव
व्यक्तिस्मरणासंभवान्नियमतो व्यक्तिस्मरणासंभव इति
चेत् । काक्षतिः । व्यक्तिविषयकज्ञानान्तरस्यावश्यक-
तया तज्जन्यसंस्कारादेव व्यक्तिस्मरणसंभवात् । अ-
थ भवतु जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेण व्यक्ति-
स्मरणं तथापि तत्प्रकारकशाब्दबोधो न संभवतित-
द्धर्मप्रकारकधर्मिविषयकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारेण ध-
र्मिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकव्यक्त्युप-
स्थितेर्हेतुत्वात्पदेगृहीतवृत्तिकत्वमात्रनिवेशे घट-
त्वादिगृहीतवृत्तिकपदे गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसं-
बन्धान्तराग्राहिज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणा-
द्गोत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः । तद्धर्मगृहीतवृ-
त्तिकत्वनिवेशे पशुत्वादिप्रकारेण धर्मिगृहीतधर्मा-
गृहीतशक्तिकपश्वादिपदात्पशुत्वादिप्रकारकशाब्द-
बोधस्यगुरूणामप्यनुमतस्यानुपपत्तेः नचप्रकारीभूत-

धर्मभेदेन कार्यकारणभावभेदस्य यत्तत्त्वाननुगमेनावश्यकत्वाज्जातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्यैव हेतुत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम्। एवमपि जातिमल्लाक्षणिकपदज्ञानाज्जातिप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् लक्षणाज्ञानाधीनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पने च गौरवात्। न च तन्मतेऽध्याहृतस्यार्थस्य बोधविषयतया पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वमेव नास्तिकथमुक्तानुपपत्त्यवसर इति वाच्यम्। सर्वपदार्थाध्याहृतस्थलेऽन्वयबोधवारणाय तन्मतेऽपि तादृशहेतुताया व्यवस्थापितत्वात्। न च तथापि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वघटितकारणतावच्छेदकेन जातिमल्लाक्षणिकपदजन्यव्यक्त्युपस्थितेरसंग्रहो न दोषाय। अध्याहृतपदार्थोपस्थितेनरूपेण हेतुताव्यवस्थापितात् लक्ष्यार्थोपस्थितेरपि तद्रूपाक्रान्ततयैवोपपत्तेः शक्तपदस्यैवानुभावकतेति सिद्धान्तात्। सर्वलाक्षणि-

---

विरहस्थकार्यतावच्छेदकं शङ्कते कार्यतावच्छेदकस्याव्यवहितोत्तरत्वघटिततया येनरूपेण हेतुताव्यवस्थापितेति। तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकत्ववृत्तिमत्पदजन्योपस्थितिविशिष्टतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनाधेयत्वरूपार्थोपस्थितिः श्लोकादिभिर्व्यवस्थापिता। उपस्थितिवैशिष्ट्यं च समवायघटितप्रत्यासत्त्या बोध्यमिति लक्ष्यार्थोपस्थितिरपि तद्रूपाक्रान्ता इति भावः। सर्वलाक्षणिकस्थले चान्वयबोधानुरोधात् शक्तरूपेण लाक्षणिकपदार्थद्वयस्मृत्यादेर्हेतुतासम्भवः किन्तु रूपान्तरेणैव तद्रूपसर्वाध्याहारस्थलेऽपि अध्याहृतपदार्थस्मृतौ सत्त्वात् कुतो न सर्वाध्याहारस्थले तेषां युक्तः शाब्दबोध इत्यत आह। शक्तपदस्यैवेति।

कस्थलेन्वयबोधानुभवात्तत्स्थलीयसामग्रीवत्त्वात्स-
र्थाध्याहारस्थलेप्यन्वयबोधापत्तिरिति शङ्कानवकाशा-
दिति वाच्यम् । यत्र तात्पर्यविषयपुत्रादिपदाद्गौरवा-
दिप्रकारकोपस्थितिस्तत्र व्यवहितोत्तरतायां विभ-
क्तितः शक्त्या कर्मत्वाद्युपस्थितिस्तत्र कर्मत्वादिव-
शेष्यको गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः तत्स्थ-
लीयसामग्रीलक्षणयोग्यपदार्थोपस्थितेरध्याहारात्म-
कोपस्थितिसाधारणरूपमात्रेण हेतुतामते धर्मत्वा-
द्युपस्थापकविभक्तिप्रकृतिभूतपदत्वादिपदाद्यत्र न गो-
त्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिरपि तु निराकाङ्क्षपदान्तरा-
दनुमानादितोपि वा तत्राप्यक्षतैवेति तादृशबोधस्य
तत्रापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अर्थाध्याहारमतेपि यत्र सा

अर्थाध्याहारमतेपि यत्र साकाङ्क्षपदद्वया-
दिति । नचार्थाध्याहारमतेपि यदि साकाङ्क्षपदजन्यार्थद्वयोप-
स्थितेरपेक्षणीयत्वे अर्थाध्याहारमतपदाध्याहारमतयोः को विशे-
षः पदाध्याहारमतेपि तादृशपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वा-
दिति वाच्यम् । पदाध्याहारमते द्वारमित्यादि साकाङ्क्षपदा-
व्यवहितोत्तरत्वेन अनुसन्धीयमानेपिधेहिपदादिसाकाङ्क्षवा-
क्यघटकत्वेपिधेहि पदजन्यापिधानोपस्थितेरेव शाब्दजनकत्वं
नतु तादृशपदाव्यवहितोत्तरत्वेनानुसंधीयमानतादृशपदजन्य-
स्मृतेरर्थाध्याहारमते तु तादृशस्मृतेरपिशाब्दबोधजनकत्वम-
पिविशेषादिति तथा च तद्धर्मप्रकारकबोधे तद्धर्मगृहीतवृत्ति-
कपदजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेन हेतुत्वेतु तयैव अर्थाध्या
हारस्थलेपि शाब्दबोधः,एवञ्चमवार्थाध्याहारस्थलेपि शाब्दबोध-
इष्ट एवेति तद्रूपेण लक्ष्यार्थोपस्थितेरहेतुत्वात् । लक्ष्यार्थो-
पस्थितेः स्वातन्त्र्येणहेतुत्वमेव वाच्यमिति तन्मते गौरवं स्फु-
टमेव ।

काङ्क्षपदान्न प्रकृतवाक्यार्थघटकस्य कस्याप्यर्थस्योप-
स्थितिस्तत्र शाब्दबोधोत्पत्तेरनिष्टत्वादिति चेत् । न ।
शक्तिलक्षणासाधारण्यस्यातिप्रसक्तवृत्तित्वस्य दुर्वचत-
या शक्तित्वशक्तिसम्बन्धत्वाभ्यामेव तयोर्निवेशनीयतया
शक्तिलक्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योः कारणताभेदस्य व्यक्ति-
शक्तिवादिनामप्यावश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थि-
तेस्तद्धर्मग्रहणेन शक्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोप-
स्थितित्वेनैव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः कल्प-
यितुमुचितत्वात् । नच तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरू-
पितशक्तिविषयताशालिज्ञानत्वेन व्यक्तिशक्तिलक्षणा-
पक्षयोर्व्यक्तिशक्तिवादिमतेऽनुगमः सम्भवति । गोसम्ब-
न्धिशक्तं पदमित्याकारके पदशक्यसम्बन्धिनी गौरि-
त्याकारके वा लक्षणाग्रहेऽपि गोत्वावच्छिन्नविषयत-
या समपरम्परयाशक्तिविषयताया निरूप्यनिरूपकभा-
वसत्त्वादिति वाच्यम् । साक्षान्निरूपितत्वपरंपरानि-
रूपितत्वयोरनुगमरूपाभावात् । यत्तु वृत्तिसंसर्गक-
पदप्रकारकज्ञानमेव शाब्दबोधोपयोगि । एवंच श-
क्तिसंसर्गतानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छि-
न्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक-
शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेवानुगमः सम्भवत्येव । शक्य-
सम्बन्धेनार्थांशे पदप्रकारकग्रहस्यापि तथात्वात् । सं-
सर्गतावच्छेदकीयविषयितायामपि संसर्गतात्वसत्त्वा-
दिति । तदसत् । शक्तिकालीनत्वादिसम्बन्धावगाहि-
ज्ञानवारणाय पदप्रकारकत्वार्थविशेष्यत्वोभयनिरूपि-
तशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिवेशस्यावश्यकतया

शक्तिसंसर्गकज्ञानसंग्राहकेण रूपेण लक्षणाग्रहासं-
ग्रहात् ॥ अथ धर्मिशक्तपदस्य धर्मिस्मरणशाब्दबोध-
जनकत्वे लोमाद्यात्मकोपाध्यवच्छिन्नबोधकपश्वादि-
पदस्यापि धर्मिशक्तिर्विकल्प्यतां युक्तेः साम्यात् । न
च निर्विकल्पकरूपस्मरणस्य शाब्दबोधस्य चानभ्युप-
गमाज्जातिवाचकपदाद्व्यक्तिविषयकस्मरणाद्यसम्भवे-
न तस्य व्यक्तिस्मरणादिजनकत्वं, धर्म्यंशविषयकस्या-
पि लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकस्य स्मरणादेः सम्भवा-
त् । पश्वादिपदस्य लोमत्वाद्यवच्छिन्नवाचकत्वोपग-
मेन धर्मिधीः सम्भवतीति तस्य धर्मिवाचकतेति वा-
च्यम् । उपाधेर्धर्मिविनिर्मोकेण भानसम्भवरूपस्य जा-
त्यपेक्षया विशेषस्य सत्त्वेऽपि जातिशक्तपदज्ञानस्य जा-
तिप्रकारिकायामिवोपाधिशक्तपदज्ञानस्याप्युपाधि-
प्रकारकधर्मिविषयकबुद्धौ कारणताकल्पने बाधकाभा-
वात् उपाधिमात्रशक्तादपि धर्मिधीसम्भवादिति चे-
न्न । लोमत्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धाग्रहवत्तया गृहीतात्प-
श्वादिपदाल्लोमत्वादिना लोमादिमुख्यविशेष्यकस्यैव
स्मरणस्य धर्मिस्मरणोद्बोधकान्तरविरहदशायामुत्पा-
ददर्शनात्तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेनागृहीतात्पदादपि त-
द्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकस्मरणोत्पादस्यानुभविक-
त्वात्तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिस्मरणस्य नियतम-
तः स्वीकारासम्भवाल्लोमादिमात्रशक्तत्वेन गृहीता-
त्पदान्नियमतस्तत्प्रकारकशाब्दबोधानिर्वाहाद्विशे-
षितगोत्वादेः सम्बन्धान्तरज्ञानादपि तत्प्रकारकध-
र्मिस्मरणस्यैवोपगमेन तत्र तादृशशक्तिज्ञानान्नियम-

तत्तत्प्रकारकधर्मिस्मरणोपगमेऽनुभवविरोधाभावात् । अर्थेष्टापत्तेरपि सुकरत्वेन प्रतिबन्द्यादिनिवर्तकत्वायोगाच्च । अथ गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादिविशिष्टवाचकत्वानुपगमे तज्जन्यबोधे गोत्वादेः समवाय एव संसर्गतया भासते न तु सम्बन्धान्तरमित्यत्र किं नियामकं नहि जातिर्व्यक्तिं विना न भासत इतिवत्समवायं विना न भासत इत्यपि नियमः येन शक्तिज्ञानजन्यबोधे समवायभानस्यावश्यकता न तु सम्बन्धान्तरभानमिति स्यात् । तदादिपदात्समवायमविवक्षीकृत्यापि सम्बन्धान्तरेण गोत्वादिविशिष्टविषयकबोधोदयादिति चेदेवं सति ज्ञानशक्तिरेवादरणीया । तथा च गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादिप्रकारकज्ञान एव शक्तिरुपगमात्तेषां नाभ्रान्तानां सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकधीः तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानशक्तिग्रहस्यैव तादृशबोधहेतुत्वमिति वाच्यानन्तर्भावस्य समवायसाधारण्येन सम्बन्धान्तरभानप्रयोजकत्वासम्भवादिति कृतं पल्लवितेन ॥ इतिश्रीमत्समस्तविद्वन्मुकुटन्यायसिद्धान्तवागीशगदाधरभट्टाचार्यविरचितः शक्तिविचारः समाप्तः ॥ शं भवतु ॥

शक्तिग्रहस्यैवेति । समवायसंबन्धेन गोत्वप्रकारकज्ञानाशक्तं पदमित्याकारकज्ञानस्यैवेत्यर्थः । तादृशबोधहेतुत्वात् । समवायसंबंधेन गोत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वादित्यर्थः । इतिसंक्षेपतः श्रीमाधवशर्म्म विरचिता शक्तिवादटीकासमाप्ता ॥